

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 9 Sayı: 43 Volume: 9 Issue: 43

Nisan 2016 April 2016

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

ESAD EFENDİ'NİN "İTTİHAD-I İSLAM" RİSALESİNDE İSLAM BİRLİĞİ VE OSMANLI HALİFESİNE BAĞLILIK DÜŞÜNCESİ
ESAD EFENDİ'S ISLAMIC UNITY IN HIS PAMPHLET "İTTİHAD-I İSLAM" AND HIS IDEA OF LOYALTY TO THE OTTOMAN CALIPHATE

Hasan BARLAK*

Öz

XIX. yüzyılda İslam toplumlarının içine düştüğü siyasi ve iktisadi buhranlar Müslüman aydınların önemli bir bölümünü İttihad-ı İslam yani İslam birliği fikrine yönlendirmiştir. İslam birliği üzerine yapılan ilk çalışmalardan biri Esad Efendi'nin İttihad-ı İslam isimli risalesidir. Esad Efendi'ye göre, İslam birliği Müslümanlar için dini bir yükümlülük olduğu gibi, İslam dünyasının kurtuluşu ve kalkınması için de bir zorunluluktur. Devlet başkanına itaat ile İslam birliği arasında doğrudan ilişki kuran Esad Efendi, görüşlerini izah etmek için Kur'an'dan bazı ayetleri delil göstermiş, İslam ve Batı tarihinden karşılaştırmalı olarak çeşitli misaller vermiştir. Ayrıca hac ibadetinin İslam birliği için çok önemli olduğunu dile getirmiştir. İttihad-ı İslam risalesinde dikkati çeken bir husus da İslam birliği ile medeniyet arasında kurulan bağdır. Esad Efendi, İslam birliğinin Müslüman toplumların her bakımdan gelişmelerine katkı sağlayacağı kanaatindedir. İslam birliğinin gerçekleşmesini de Osmanlı Devleti'nin çatısı altında mümkün görmüştür. Bundan dolayı özellikle bedevi hayatı yaşayan Müslümanlara bir yandan halifeye itaat etmelerinin gerekliliği öğretilirken öte yandan onların medenileştirilmeleri gerektiğini belirtmiştir. Osmanlı padişahının Müslümanların refah seviyesini yükseltmek için büyük bir gayret sarf ettiğini, Müslümanların da halife sıfatından dolayı ona bağlılık göstermelerinin zaruri olduğunu savunmuştur. Biz makalemizde öncelikle Esad Efendi'nin İttihad-ı İslam risalesinin metin incelemesini yaparak onun görüşlerini ortaya koymaya çalıştık. İkinci olarak da, metindeki bilgilerin mahiyeti, çıkarımların tutarlılığı ve iddiaların uygulanabilirliği açısından değerlendirmelerde bulunduk.

Anahtar Kavramlar: Esad Efendi, İttihad-ı İslam, İslam birliği, Osmanlı halifesi, Hac, Bedevi, Medeniyet.

Abstract

The political and economic depressions in the 19th century that Islamic societies experienced led some of the prominent Muslim intellectuals to the idea of Ittihad-ı İslam, in other words Islamic Unity. One of the first studies made on Islamic Unity is Esad Efendi's pamphlet, Ittihad-ı İslam. To Esad Efendi, Islamic Unity is a religious duty for Muslims as being an obligation for the Islamic World to be independent and stronger. Esad Efendi, who associated the obedience to the head of the state and Islamic Unity gave some verses of Koran as evidence and some examples from the Islamic and Western History to explain his ideas. He also mentioned the importance of duty of pilgrimage for the Islamic Unity. Another significant point in the pamphlet of Ittihad-ı İslam is the connection between the Islamic Unity and civilisation. Esad Efendi is of the opinion that Islamic Unity will contribute to the development of Muslim societies in all respects. He thought that the recognition of Islamic Unity would be possible under the roof of the Ottoman State. For this reason, on one hand while the necessity of obedience to the caliphate was being taught to the Muslims especially the ones who were living as Bedouins, on the other hand he emphasized the necessity of making those Muslims civilized. He argued that the Ottoman caliphate exerted great effort to enhance the welfare level of Muslims and Muslims were obliged to obey him because of his role. We primarily made a text analysis of Esad Efendi's pamphlet of Ittihad-ı İslam and tried to present his ideas. Secondly, we made an evaluation in terms of property of the information, consistency of the inferences and practice of the claims.

Keywords: Esad Efendi, Ittihad-ı İslam, Islamic Unity (Pan-Islamism), the Ottoman Caliphate, Pilgrimage, Bedouin, Civilisation.

Giriş

İttihad-ı İslam veya İslam birliği Müslümanların duygu, düşünce ve siyasi anlamda bir birlik oluşturmaları ve buna bağlı olarak bu birliği bozacak, engelleyecek ve geciktirecek bütün faktörleri ortadan kaldırmaya çalışmaları olarak tarif edilebilir. Bu düşünce son devir Osmanlı Devleti'nde dağılan İslam birliğinin yeniden tesis edilmesi şeklinde anlaşılmıştır.¹ XIX. yüzyılda İslam birliği fikrinin gündeme gelmesi Müslümanların içine düştükleri siyasi ve iktisadi şartlarla doğrudan ilişkilidir. İslam dünyası, XIX. yüzyıla hemen her alanda Batılı devletlerin ağır baskısı altında girmişti. Müslümanlar, Avrupa'nın sömürgeleştirme hareketlerine karşı koymak ve İslam toplumunun Batı karşısında geri kaldığı alanlarda kalkınmasını istiyorlardı. Bu ortak arzu İslam dayanışması fikrinin gelişmesini sağladı. İslam'ın özünde var olan birlik ve

* Yrd. Doç. Dr., Sinop Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

¹ İsmail Kara (2014). *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1 Metinler Kişiler*, İstanbul: Dergâh Yayınları, s. 38; Osmanlı Devleti'nde Batı'dan etkilenilerek kuvvet kazanma, ilerleme ve gelişme arzusunun bağlı olarak belli başlı üç siyasi yol tasavvur edildiğini söylemek mümkündür. Birincisi, Osmanlı Devleti'ne tâbi çeşitli milletleri temsil ederek ve birleştirerek bir Osmanlı milleti meydana getirmektir. İkincisi, halifelik unvanını Osmanlı padişahlarının taşımasından faydalanarak bütün Müslümanları Osmanlı Devleti idaresinde siyasi olarak birleştirmektir. Üçüncüsü, ırka dayanan siyasi bir Türk milleti teşkil etmektir. Sırasıyla Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük olarak isimlendirilen bu siyasi akımlardan ilk ikisinin bir dönemin Osmanlı siyasetinde mühim tesiri olmuştur. Yusuf Akçura (2005). *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ankara: Lotus Yayınevi, s. 35.

kardeşlik prensibi, Tanzimat dönemi aydınları olan Yeni Osmanlılar tarafından Osmanlı'nın temsil ettiği hilafet kurumu etrafında modern anlamda siyasi bir ideoloji olarak formüle edildi.² Tanzimat döneminde devleti modernleştirmek ve Osmanlı halkları arasında birlik sağlamak için atılan adımların beklenen sonuçları vermemesi de, İslamcılığa yönelişi ciddi manada besledi.³ Gayrimüslim tebaanın devlete bağlılığının artırılması için yapılan hukuki, ictimai ve ekonomik icraatlara rağmen arzu edilen olumlu netice alınamadı. 1860'ların sonları ile 1870'lerin başlarında, Balkanlarda ayrılıkçı ayaklanmaların tekrar baş göstermesi alınan önlemlerin, yapılan çalışmaların bir çözüm olmadığını gösterdi. Bu arada Gayrimüslim tebaaya gösterilen ehemmiyet Osmanlı toplumunda muhafazakâr bir tepkiye de yol açtı. Yine İslam dünyasındaki sömürgecilik hareketleri Osmanlı Devleti'nden yardım taleplerini artırdı ve bütün Müslümanlar nezdinde hilafet kurumunu öne çıkardı. Bu şekilde gelişen şartlar dini-ictimai hassasiyete siyasi olarak ivme kazandırdı ve İttihad-ı İslam fikrini gündeme getirdi.⁴

İslam dininin toplumcu bir anlayışa sahip olması İslam odaklı birlik fikrini desteklemiştir. Toplumsal dayanışmanın İslam'da belirgin bir yeri vardır. İslam'ın, başlangıçtan itibaren toplumun siyasi ve ictimai organizasyonu ile ilgilenmesi İslam birliği düşüncesinin gelişimini kolaylaştırmıştır.⁵ Bununla birlikte siyasi bir kalıp olarak İttihad-ı İslam tabirini ilk defa Namık Kemal'in 10 Mayıs 1869 tarihli Hürriyet gazetesinde kullandığı ifade edilmektedir. İttihad-ı İslam, bundan sonra Yeni Osmanlıların diğer yayın organlarında, özellikle Basiret gazetesinde tartışılmaya başlanmıştır. Batı literatüründe İttihad-ı İslam'a karşılık olarak kabul edildiği anlaşılan "Panislamizm" tabiri muhtemelen ilk defa 1875'te kullanılmıştır. İttihad-ı İslam ifadesi daha sonra Franz von Werner'in 1877'de yayımladığı *Turkische Skizzen*'de, 1881'den itibaren de Gabriel Charms tarafından *Revue de deux Mondes*'de kullanılmıştır. Ayrıca Charms'in neşrettiği bir kitapta (*L'avenir de la Turquie, le Panislamisme*, Paris 1883) başlık olarak kullanılmıştır. Bu ifade İngilizce yayınlarda ilk olarak Wilfred Scawen Blunt'ın *Fortnightly Review* için kaleme aldığı denemelerde görülür.⁶ 1881 yılında yazılan bu denemeler 1882 senesinde "The Future of Islam" başlığıyla kitap olarak yayımlanmıştır.⁷

İttihad-ı İslam, 1870'lerde Osmanlı gazetelerinde tartışılırken,⁸ 1873'te Ticaret-i Bahriye Mahkemesi zabıt katibi Esad Efendi aynı başlıkta bir risale yayımlamıştır. İslam dünyasında İttihad-ı İslam başlıklı ilk müstakil eser Esad Efendi'nin bu risalesi olmalıdır. İttihad-ı İslam üzerine hazırlanan gazete yazıları, teklifler ve tartışmalar 1872 Ekim ayından itibaren birden bire durmuştur. Bunun sebebi ya Avrupa'nın tepkisi, ya da bu tepkiden endişelenen Bâbü'lî'nin müdahalesidir. İttihad-ı İslam meselesi bir yıl kadar sonra, Ekim ve Kasım 1873 tarihli gazetelerde tekrar ele alınmaya başlanmıştır. Ne var ki yayınlar bundan sonra yine kesintiye uğramış görünmektedir. İttihad-ı İslam'ın bir dayanışma ifadesi olarak yeniden gündeme gelmesi II. Abdülhamid'in saltanatının ilk yıllarında yaşanan Balkan bunalımı ve Doksanüç Harbi sırasında olmuştur. Bundan sonra yaygınlaşan İttihad-ı İslam ifadesi, 1890'lardan itibaren pek çok makalede başlık olarak kullanılmıştır.⁹ Her yönde kendini gösteren bu siyasi İslam düşüncesi, XIX. yüzyıl ile XX. yüzyılın başlarını benzersiz bir İslam ideolojisinin yükselişine tanık etmiştir.¹⁰

Son dönem Osmanlı müelliflerinden, "İttihad-ı İslam" başlıklı risalesini incelediğimiz Esad Efendi hakkında çok fazla bilgi yoktur. Bursalı Mehmed Tahir, onu kalemi güçlü, siyaset diline vakıf, milli duyguları kuvvetli bir müellif olarak tanıtmıştır. Aslen Çorlulu olan Esad Efendi, eğitimini İstanbul'da tamamladıktan sonra resmi dairelerde ve basın dünyasında çalışmıştır. Çeşitli sürgünlere gönderilmiş ve 1317'de (m. 1899/1900) sürgünde olduğu Bitlis'te vefat etmiştir. "İttihad-ı İslam" dışında "Hükümet-i Meşrûta" ve Doktor Miralay Hüseyin Bey'le ortak yazdığı "Coğrafya Lügatı" isimli eserleri vardır. Kuleli Askeri İdadisi'nde Kitabet muallimliği ve Basiret gazetesinde başyazarlık yapan Esad Efendi'nin, İstikbal, Hayal, Vakit ve Dimaşk gazetelerinde yayınlanmış çok sayıda makalesi bulunmaktadır.¹¹

Mümtaz'er Türköne, "Siyasî İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu" isimli kitabında Esad Efendi'nin risalesinden bahsetmiş ve onun İttihad-ı İslam fikrini şümüllü bir anlatımla formüle ettiğini söylemiştir. Ayrıca Esad Efendi'nin geleneksel Osmanlı iktidar sistemine yeni bir meşruiyet temeli bularak padişaha

² Mümtaz'er Türköne (2001). "İslamcılık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, c. 23, s. 60.

³ Carter Vaughn Findley (2010). *Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity*, New Haven & London: Yale University Press, ss. 99-100.

⁴ Gökhan Çetinsaya (2011). "İslâmî Vatansızlıktan İslâm Siyasetine", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 266.

⁵ W. Montgomery Watt (2007). *Islamic Political Thought*, Edinburgh: Edinburgh University Press, s. 28.

⁶ Azmi Özcan, (2001). "İttihâd-ı İslâm", *DİA*, İstanbul, c. 23, s. 470; Detaylı bilgi için bkz. Mümtaz'er Türköne (2011). *Siyasî İdeoloji Olarak İslâmîciliğin Doğuşu*, İstanbul: Etkileşim Yayınları, ss. 209-255.

⁷ Wilfrid Scawen Blunt (1882). *The Future of Islam*, London: Kegan Paul, Trench & Co., s. V.

⁸ Namık Kemal'in İbret gazetesinde yayımlanmış olduğu "İttihad-ı İslâm" başlıklı yazı bu cümleden olarak zikredilebilir. *İbret*, 11, h. 21 Rebiulahir 1289 (28.6.1872), s. 1.

⁹ Özcan, "İttihâd-ı İslâm", s. 470.

¹⁰ Kemal H. Karpat (2013) *İslâm'ın Siyasallaşması*, çev. Şiar Yalçın, İstanbul: Timaş Yayınları, s. 23.

¹¹ Bursalı Mehmed Tahir (h. 1333, m. 1914-1915) *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matba'a-i Âmire, c. 2, s. 85; ayrıca bkz. Türköne, *Siyasî İdeoloji Olarak İslâmîciliğin Doğuşu*, ss. 246-247.

itaati İttihad-ı İslam'ın temel şartlarından biri haline getirdiğini belirtmiştir.¹² Risalede halifeye itaat ile İslam birliği arasında kurulan bağlayıcı ilişki gerçekten çok belirgindir. Esad Efendi, eserinin on üçüncü sayfasında, ittihad üzerine yazılması kaçınılmaz bir gereklilik haline gelen risalesini din, devlet, millet, medeniyet ve insanlığa bir hizmette bulunmak için hazırladığını söylemiştir. Ardından çalışmasının samimi olarak kritiğinin yapılmasını istemiştir.¹³ Biz makalemizde risaleyi baştan sona inceleyerek, hem metnin içeriğini ortaya koymaya, hem de metinde verilen bilgilerin özelliğini, karşılaştırmaların uyumunu, metine esas teşkil eden düşüncelerin tutarlılığını ve savunulan iddiaların uygulanabilirliğini tahlil etmeye çalıştık. Bu sayede duygu ve düşüncelerini samimi ve açık bir şekilde ortaya koyan Esad Efendi'nin görüşlerinin bir mütalaasını yapmak istedik. Esad Efendi, risalede ana başlık dışında başlık kullanmamıştır. İşlenen konular da bir derece iç içe geçmiş vaziyettedir. Biz, makalemizde kullandığımız başlıkları risalede ele alınan konular doğrultusunda belirlemeye çalışarak bir bakıma asıl metni de bölümlere ayırmış olduk. Böylece içeriğin daha rahat görülebilmesini sağlamak istedik.

A. İman, Umran ve İslam

Esad Efendi, eserine İslam öncesi cahiliye toplumuna paralel bir şekilde aynı dönemde insanlığın içinde bulunduğu inanç bozukluğuna ve ahlaki çöküntüye işaret ederek başlamıştır. Dünyanın her tarafını saran dalalet ve cehaletin zirveye yükselmesiyle Allah'ın insanlara Hz. Muhammed'i elçi olarak gönderdiğini ve onu peygamber olarak görevlendirmekle insanlığa büyük bir lütufta bulunduğunu ifade etmiştir. Esad Efendi devam ederek *Allah'ın sevgisini Hz. Muhammed'in varlığı üzerine kurduğu* anlamında Arapça bir cümleye yer vermiştir.¹⁴ Sonrasında Hz. Muhammed'in peygamberliğinin insanlığın *iman* ve *umran* ile aydınlanmasını beraberinde getirdiğini söylemiştir.¹⁵

İman ile umranı birlikte zikretmesi dikkat çekicidir. Umran kavramını kullanırken İbn Haldun'dan etkilenmiş olmalıdır. "Umran" İbn Haldun tarafından *Mukaddime*'de pek çok yerde kullanılmıştır.¹⁶ Umran, mamurluk, mamur yer ve bayındır manalarına gelir.¹⁷ Umran, İbn Haldun'un *Mukaddime*'de kullandığı merkezi kavramdır ve bununla kastettiğinin medeniyet olduğu söylenebilir. Umran, diğer bir ifade ile insan topluluklarının yerleşik hayatı olarak açıklanabilir.¹⁸ Nitekim Esad Efendi'nin risale boyunca kullandığı anahtar kavramlardan biri medeniyettir ve bu mefhumu bedevi-medeni toplum karşılaştırmalarında sıkça vurgulamıştır.

Müellif, Hz. Peygamber'in kıymetli risaleti ve daveti ile ruhları, ufukları aydınlatan hidayet ve İslam'a karşı, cehalet, inat, azgınlık ve karmaşa tutkunu olup dalalete koşan dar görüşlü insanların cahilce gayretlerinin, Ebu Cehil gibi fesat arayışlarının Müslümanların birlik ve beraberliğinden kaynaklanan gücüne karşı duramadığını, sonunda onların sapkınlıkları sebebiyle perişan, paramparça, çaresiz ve kaybeden kimseler olduklarını dile getirmiştir. Esad Efendi, Bakara Sûresi 61. ayetin orijinalinden bir bölüm alıntılararak kanaatlerini desteklemeye çalışmıştır.¹⁹ Ayette geçen ifadenin meali şöyledir: "...İşte (bu hadiseden sonra) üzerlerine aşağılık ve yoksulluk damgası vuruldu..."²⁰ Bu ayet asıl olarak Hz. Musa ve İsrailoğulları ile ilgilidir. İsrailoğulları Allah'ın kendilerine verdiği nimete rağmen sebze türü yiyecekler arzulamışlar ve Hz. Musa'dan bunlar için Allah'a dua etmesini istemişlerdir. Hz. Musa da onların bu davranışını kınayarak istediklerini elde etmeleri için şehre inmelerini söylemiştir. İsrailoğulları bundan sonra isyanları ve taşkınlıkları sebebiyle Allah'ın gazabına uğramışlar ve başlarına birçok musibet gelmiştir.²¹ Esad Efendi, benzer şekilde İslam'a, dolayısıyla Müslümanlara karşı mücadele edenlerin kesinlikle mağlup olup zelil bir duruma düşeceklerini belirtmek istemiştir.

1. Tarihte Müslümanlar ve İslam Medeniyeti

Esad Efendi, yukarıda açıkladığımız giriş ifadelerinden sonra heyecan dolu bir üslupla İslam'ın ilk yayılma dönemlerine geçiş yapmıştır. İslam tebliğini takip eden süreçte, İslam toplumunun giderek kuvvet kazanmasıyla kurtuluşu İslam'da gören bazı grupların da Müslümanlara müracaat ederek İslam dairesine girmek istediklerini belirtmiştir. Müslümanlara katılan her bir grup da farklı yerleri fethederek oralara medeniyet ve insanlık getirmişlerdir. Burada Esad Efendi'nin, medeniyet ile İslam arasında doğrudan bir

¹² Türköne, *Siyasî İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, ss. 246-249.

¹³ Esad Efendi (1873). *İttihad-ı İslam*, İstanbul, s. 13.

¹⁴ Bu ifade ayet veya hadis değildir. İslam geleneğinde Hz. Peygamber'e (sav) sevgi ve hürmetin tezahürü mahiyetinde söylenmiş bu tür övgü cümleleri mevcuttur.

¹⁵ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, s. 2.

¹⁶ İbn Haldun (2013). *Mukaddime 1-2*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları, ss. 222-223, 323, 540, 571, 631, 658, 780.

¹⁷ İbn Haldun, *Mukaddime 1*, s. 112.

¹⁸ Kadir Canatan (2005). *İslâm Sosyolojisi*, İstanbul: Beyan Yayınları, ss. 98-99; Umran kavramı ile ilgili değerlendirmeler için bkz. İbn Haldun, *Mukaddime 1*, ss. 112-116.

¹⁹ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, s. 2-3.

²⁰ *Kur'an-ı Kerim*, 2 Bakara, 61. Risalede geçen ayetlerin mealleri için Türkiye Diyanet Vakfı'nın Kur'an-ı Kerim Meâl'i'nden faydalandık. *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâlî*, haz. Hayrettin Karaman v.d. (2007). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

²¹ Muhammed Ali es-Sâbüni (m. 1986-h. 1406). *Safvetü't-Tefasir*, Beyrut: Dâru'l-Kalem, c. 1, ss. 62-63.

ilişki kurduğunu görmekteyiz.²² Bunu şöyle açıklayabiliriz: Kur'an'da insandan okuması,²³ öğrenmesi,²⁴ aklını ve duyularını kullanması,²⁵ yakın ve uzak çevresini incelemesi,²⁶ çalışması,²⁷ faydalı işler yapması²⁸ ve ahlaki olarak güzel davranışlar sergilemesi²⁹ istenmektedir. Bunlar ve bu yöndeki diğer emir ve öneriler bir medeniyetin ortaya çıkmasını sağlayacak temel amillerdendir. Öte yandan Müslümanların inançları, ibadet şekilleri, ferdi ve içtimai davranışları kendine has özellikleri ile İslam topluluklarını başkalarından ayıran bariz farklılıklar gösterir. Müslümanların tarihi birikiminde çeşitli faktörlerin payı olmakla birlikte belirleyici unsur daha çok *İslam* olduğundan Müslümanların kurdukları ve geliştirdikleri uygarlık İslam medeniyeti olarak veya İslam toplumlarına işaret eden benzer vasıflarla tarif edilmiştir.³⁰

Esat Efendi, gittikleri coğrafyalarda halkın kalplerini iman ile aydınlatmaya memur olan bu ilk Müslümanların ümmetin yüceleri olarak bir ellerinde adalet götüren kılıç ile cihad ederken, diğer ellerinde kurtuluşa götüren bayrak taşıdıklarını ifade etmiştir. Ardından onların gönüllerinde ve dillerinde zikir ve Allah'ın emirlerine itaat ile hangi bölgeye ayak basmışlarsa bütün sakinlerini İslam'ın şerefi ile şereflendirdiklerini, Allah tarafından takdir edilen bir nimet olarak da onları himayelerine aldıklarını ve adil uygulamalarıyla taltif ettiklerini eklemiştir.³¹ Müslümanların bu kılıç ittifakı sayesinde Arabistan tamamen fethedilmiştir. Belirtelim ki, İslam'ın Arabistan'daki siyasi egemenliğini kılıç ittifakına bağlamak ve büyük ölçüde savaşlardaki başarı üstünlüğü ile açıklamak tarihi duruma tam olarak uygun düşmez. Öncelikle Hz. Peygamber'in hayatında, savaşların tuttuğu zaman dilimi son derece sınırlıdır.³² İslam tarihinin ilk döneminde görülen başarı, Kur'an'ın ikna ediciliği, Hz. Peygamber'in tebliği, davet üslubu, siyasi yeteneği, sahabelerin samimi tutumları ile askeri zaferlerin katkısı ilave edilerek bir bütün halinde değerlendirilmelidir.³³

Risalede, köşe bucakta kalan küçük muhaliflerin ise ilk Müslümanların birlik ve beraberliğinin kuvveti karşısında titreyerek "*Allah'a itaat edin. Peygamber'e ve sizden olan ülüemre (idarecilere) de itaat edin.*"³⁴ ayetinin hükmüne uygun olarak boyun eğdikleri dile getirilmiştir.³⁵ İslam'ın Medine döneminde Hz. Peygamber (sav) Medine civarındaki kabileleri İslam'a davet etmiş ve böylece onların İslam devletine siyasi manada tabi olmalarını da sağlamıştır. İleriki zamanlarda Müslümanların iyice güçlendiğini gören uzak kabileler de Medine'ye gelerek Hz. Peygamber'e bağlılık bildirmişlerdir. Böylece Hz. Muhammed dini ve siyasi anlamda ciddi bir başarı gerçekleştirerek risaletini tamamlamıştır.³⁶

Esad Efendi, Müslümanların bu azametli günlerinden kısa bir müddet sonra aralarına nifak girdiğini, birlik ve beraberliğin bozulduğunu dile getirmiş, bu konuda bir dizi olaya işaret etmiştir. Bunlar, Hz. Ömer'in ve Hz. Osman'ın şehit edilmesi, Hz. Ali döneminde yaşanan Sıffin Savaşı, Hz. Ali'nin şehit edilmesi, Hz. Hasan'ın ölümü ve Hz. Hüseyin'in şehit edildiği Kerbela hadisesidir. Bu yaşananlar Müslüman toplumun bünyesinde tedavi edilmez yaralar açmıştır.³⁷ Müellifimiz bu karmaşa döneminin ardından Müslümanların yeniden birlik olduğunu, Emevi ve Abbasi devletlerinin ortaya çıktığını, ayrıca Endülüs'te bir İslam devleti kurulduğunu söylemiştir.³⁸ Burada bu devletlerin zikredilmesiyle Müslümanların birlikte hareket etmesinin getirdiği siyasi kazanımlar kanıtlanmaya çalışılmıştır. Ancak söz konusu devletlerin kuruluş ve sonraki zamanlarında Müslümanlar arasında yaşanan siyasi çekişme ve çatışma ilişkileri gözden kaçırılmamalıdır. Emevi, Abbasi ve Endülüs'te kurulan İslam devletlerinin ortaya çıkışı, bir kesim Müslümanın bazen diğerleri aleyhine, bazen de onlardan bağımsız çeşitli sebeplerle

²² Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, s. 3.

²³ *Kur'an-ı Kerim*, 96 Alâk, 1-5.

²⁴ *Kur'an-ı Kerim*, 39 Zümer, 9.

²⁵ *Kur'an-ı Kerim*, 13 Ra'd, 4; 16 Nahl, 12; 67 Mülk, 19; 8 Enfâl, 21; 32 Secde 9.

²⁶ *Kur'an-ı Kerim*, 16 Nahl, 68-69; 67 Mülk, 3;

²⁷ *Kur'an-ı Kerim*, 53, Necm, 39-40; 28 Kasas, 77.

²⁸ *Kur'an-ı Kerim*, 38, Sâd, 28; 98 Beyyine, 7.

²⁹ *Kur'an-ı Kerim*, 16 Nahl, 90; 13 Ra'd, 11.

³⁰ İsmâil Râci el-Fârûkî, Luis Lâmia el-Fârûkî (1999). *İslâm Kültür Atlası*, çev. Mustafa Okan Kibaroglu, Zerrin Kibaroglu, İstanbul: Yeni Şafak-İnkılâb Yayınları, s. 89; Cahid Baltacı (2010). *İslâm Medeniyeti Tarihi*, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, s. 39; W. Barthold, M. Fuad Köprülü (t.y.) *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, s. 3; Bernard Lewis (2002). *The Arabs in History*, Oxford: Oxford University Press, s. 142.

³¹ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, ss. 3-4.

³² İbrahim Sarıçam (2004). *Hız. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, s. 16.

³³ Bkz. Ahmet Önkâl (1993). *Resûlullahın İslâm'a Davet Metodu*, Konya: Esra Yayınları, ss. 101-238; Muhammed Hamidullah (1993). *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul: İrfan Yayıncılık ve Ticaret, c. 2, ss. 1030-1042; W. Montgomery Watt (2001). *Peygamber ve Devlet Adanı Hız. Muhammed*, çev. Ünal Çağlar, İstanbul: Yöneliş, s. 215; Mircea Eliade (2003). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, çev. Ali Berktaş, İstanbul: Kabcacı Yayınevi, c. 3, ss. 92-93.

³⁴ *Kur'an-ı Kerim*, 4 Nisa, 59.

³⁵ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, s. 4.

³⁶ Ahmet Cevdet (2000). *Kıyas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hülafa*, haz. Mahir İz, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, c. 1, ss. 339-344; Lewis, *The Arabs in History*, ss. 44-45.

³⁷ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, s. 4.

³⁸ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, ss. 4-5.

gerçekleştirdikleri birlikteliğe dayanır. Her şeye rağmen bir Müslüman dayanışması vardır, ancak bu daha ziyade siyasi bir dayanışmadır.³⁹ Bununla birlikte Emeviler, Abbasiler ve Endülüs İslam devletleri Müslümanlara aittir, İslam medeniyeti içinde önemli yerleri olduğu gibi Batı medeniyetine de ciddi katkılarda bulunmuşlardır.⁴⁰

Esad Efendi bayındırlık ve medeniyetin bütün dünyaya, övgüleri hala dillerde dolaşan Endülüs uygarlığından yayıldığını ilave ederek şöyle devam etmiştir:

Bu şevket ve saltanat bir müddetler devam ettikten sonra nihayet erbâb-ı hükümet üç günlük riyaset hevesiyle (ulu'l-emre) fariza-i itaati unutup ve birbirlerini çekemeyip her biri istiklal hevesine tabi olarak yekdiğerleri aleyhine kıyam ile birbirlerinin kuvvet ve şevketlerini mahvettiler. Nihayet kendilerinin yüz binde biri kadar hamiyet perveran millet-i İslamiyenin seyfi hamiyet ve ittihadıyla feth olunub serîrârâyı şevket-i İslamiyan olan bir takım hükümdârânın himmetiyle Avrupalılara karşı durup nuzhetkâh-ı âlem demeğe sezâvar olan koca bir Endülüs kıt'a-i latifesini kendi elleriyle düşmanlarına teslim edip gözyaşı dökerek terki vatanla diyar-ı âhere gittiler. Hicret edemeyen biçareler gördükleri cebr ve tazyik üzerine (ne'uzübillah) tanassur ederek kâmilen yittiler.⁴¹

İspanya'nın 711 yılında başlayan fethinin ardından İber Yarımadası yaklaşık 780 sene adı İslam'la anılan bir coğrafya olmuştur. Fetihden sonra başlayan valiler devrinin arkasından burada art arda Endülüs Emevi, Mülûkü't-Tavâif, Murâbitlar, Muvahhidler ve Gırnata Benî Ahmer Emirliği idareleri hüküm sürmüştür. Endülüs'te toplumun farklı dini ve etnik unsurdan meydana gelmesi çok hareketli bir kültür ve siyaset atmosferi sağladığı gibi çeşitli dâhili mücadeleleri de beraberinde getirmiştir. Bölgedeki Hıristiyan krallıkları ile başarılı savaşlar yapılmışsa da, diğer sebepler bir yana, iç çekişmeler Endülüs'teki Müslüman varlığını koruyacak çok uzun ömürlü ve güçlü bir İslam devletini engellemiştir. Endülüs'teki İslam topraklarında arka arkaya yaşanan işgalleri XV. yüzyılın sonlarında Gırnata şehrinin kuşatılması takip etmiştir. Müslümanlar epey müddet direnmelerine rağmen kuşatmanın getirdiği zorluklara dayanamayıp 1492'de şehri teslim etmek zorunda kalmıştır.⁴² Bundan sonraki süreçte Müslümanlara yönelik büyük bir şiddet uygulanmış, on binlerce Müslüman Endülüs'ü terk ederken, binlercesi öldürülmüş veya Hıristiyan olmaya zorlanmıştır.⁴³ Endülüs'te ideal manada uzun soluklu siyasi birlikteliklerin gerçekleştirilememesi, siyasi-ictimai çekişmeler, iç savaşlar ve çözümler çok disiplinli ve çok yönlü araştırmalara konu olabilir. Her halükarda Esad Efendi Endülüs tarihini İslam tarihinde ders alınması gereken özel bir dönem olarak görmüştür. O, burada yaşanan olumsuzlukların sebeplerini ulu'l-emre (devlet başkanı) itaat prensibinden ayrılma, tarafların birbirleriyle ittifaka yanaşmaması, liderlik hevesi, şahsi menfaat ve nifak olarak sıralamıştır.⁴⁴

2. Osmanlı Çağları

Esad Efendi risalesinde İslam tarihindeki seyahatine devam ederek sözü Osmanlılara getirmiş ve İslam'ın Batı'daki kudreti artarken Doğu'da da Osmanlı Devleti'nin kurulduğunu belirtmiştir. Kısa sürede kendini gösteren Osmanlıların güçleri ve adaletleri sayesinde Anadolu, Arabistan ve Rumeli'yi içine alan büyük bir devlete dönüştüklerini ve bütün Müslümanların müracaat ettiği bir merci olduklarını ifade etmiştir. Yine Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı sayısız saldırı ve sıkıntıyı atlattığını ve tebaası olan Müslümanların itaatlerindeki devamla adalet ve merhamet üzere bina edilmiş bu saltanatın asla sarsıntı geçirmediğini söylemiştir.⁴⁵ Esad Efendi'nin Osmanlı Devleti ile ilgili yaklaşımları vermek istediği mesaja paralel yönlendirici bir karaktere sahiptir. O, Osmanlıların geçmişte yaşadığı ve o gün yaşamakta olduğu sorunların ve Osmanlı Devleti'nin bunları aşmak, gücünü kaybetmemek ve kendisini yenilemek için verdiği mücadelede ulaşabildiği noktanın farkında olmalıdır,⁴⁶ ancak yazısının arzu ettiği heyecanı vermesi için devletin ihtişamlı dönemlerine ve uygulamalarına dikkat çekmeyi ve Müslümanlar nezdindeki saygınlığını öne çıkarmayı tercih etmiştir.

Mevcut iftihar tablosunun birlik ve devletin adaleti sayesinde meydana geldiğini belirten müellifimiz bu durumun kıyamete kadar sürmesi ümidini dile getirmiştir. Onun daha sonra padişahın

³⁹ el-İmam el-Hafız Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Suyûfi (h. 1431-m. 2010). *Tarihu'l-Hulefa*, thk., Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ss. 155-448; Ziya Paşa (2012). *Endülüs Tarihi*, sad. Yasemin Çiçek, İstanbul: Timaş Yayınları, ss. 19-407; Corci Zeydan (2013). *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdet Gök, İstanbul: İletişim Yayınları, c. 1, ss. 129-146; A. Aziz Durî (1991). *İlk Dönem İslam Tarihi -bir önsöz-*, çev. Hayrettin Yücesoy, İstanbul: Endülüs Yayınları, ss. 112-134; Lewis, *The Arabs in History*, ss. 63-141.

⁴⁰ Baltacı, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 451; İbrahim Sarıçam, Seyfettin Erşahin (2006). *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 8; bkz. Sigrid Hunke (1997). *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, çev. Servet Sezgin, İstanbul: Bedir Yayınevi. 1997.

⁴¹ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, ss. 5-6.

⁴² Mehmet Özdemir (1995). "Endülüs", *DİA*, İstanbul, c. 11, ss. 211-218; Lewis, *The Arabs in History*, ss. 131-137.

⁴³ Mehmet Özdemir (2006). "Müdeccenler" *DİA*, İstanbul, c. 31, ss. 465-467; Mehmet Özdemir (2005). "Moriskolar", *DİA*, İstanbul, c. 30, ss. 288-291; Lewis, *The Arabs in History*, ss. 137-138.

⁴⁴ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, ss. 5-6.

⁴⁵ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, ss. 6-7.

⁴⁶ Halil İnalcık (2006). *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, ss. 24-28; Mustafa Cezar, Midhat Sertoğlu (2011). *Mufassal Osmanlı Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, c. 4, ss. 2252-2253, c. 5, ss. 2676-2677; Donald Quataert (2005). *The Ottoman Empire 1700-1922*, Cambridge: Cambridge University Press, ss. 37, 54.

vasıflarını sıraladığını görüyoruz. Müslümanların önderi, dinin koruyucusu, Hz. Peygamber'in halifesi nitelemeleri ile padişahın dini-siyasi konumunu iyice belirginleştirmeye çalışmıştır. Buna övgü dolu birkaç cümle daha eklemiş ve padişahın şahsında adaletle özel bir vurgu yapmıştır. Devletin ve milletin bekası ve saadeti için adaletin yanı sıra padişahın savunma için kara ve deniz kuvvetlerinin gücünün artırılmasına verdiği önemi ifade etmiş ve bunların takdirle karşılandığını, devlete ve millete kuvvet kazandırdığını belirtmiştir.⁴⁷ Bu risalenin kaleme alındığı Sultan Abdülaziz döneminde ordu ve donanmanın modernizasyonu için pek çok çalışma olmuştur. Askeriyedeki teşkilat yapısında yenilikler yapılarak ordu çağın şartlarına uygun bir hale getirilmiştir. Avrupa'dan yeni model silahlar alınmış ve tüfeklerde yeni teknoloji yakalanmaya çalışılmıştır. Tersaneler ıslah edilip zırhlı gemiler alınarak Türk deniz kuvveti dünyada üçüncü sıraya yükseltilmiştir.⁴⁸

B. Batı'da Birlik, Beraberlik ve Güç

Esad Efendi, her devletin ve milletin saadetleri için birliğin kaçınılmaz olduğunu belirttikten sonra milletlerin birliği konusunun bir zamandan beri Avrupa devletleri ve milletleri tarafından nazarı dikkate alındığını belirtmiştir. Arkasından milletlerin birliği fikrine iki misal vermiştir. Bunlardan ilki Amerika Birleşik Devletleri hakkındadır. Ona göre Amerikalılar buldukları birinci dereceye uyum ve birlik sayesinde yükselmişlerdir.⁴⁹ Amerika Birleşik Devletleri'nin bağımsızlığında ortak hareketin etkisi inkâr edilemez, ancak Amerikan ilerleyişinin sadece birlik ve uyumla açıklanamayacağını kabul etmek gerekir. Coğrafi, ictimai, siyasi ve askeri şartların kolonilere sağladığı avantajlar, Amerika'daki insan unsurunun özellikleri, din anlayışı ve zihniyet, coğrafyanın zengin ekonomik dinamikleri, hürs, siyasi hareketlerdeki strateji, kararlılık ve harici destekler Amerika Birleşik Devletleri'nin geldiği konumu açıklamak için göz önünde bulundurulmalıdır. Ayrıca burada farklı sahalardaki pek çok faaliyet Amerikan bağımsızlığını ve yükselişini takviye edecek şekilde gelişmiştir.⁵⁰

İkinci örnek olarak, birlik düşüncesini başarısının asıl sebebi gördüğü ve bütün fikirlerini bu noktaya odakladığını düşündüğü Prusya'yı göstermiştir. Şöyle ki, Prusya önce Sadova zaferi ve arkasından da Sedan ve Paris başarıları ile Avrupa'da yüksek bir mevkiye ulaşmıştır. Böylece Prusya Avrupa'nın göbeğinde Almanya İmparatorluğu'nu teşkil ederek gücünü kanıtlamıştır.⁵¹ Alman İmparatorluğu'nun kuruluşunda Prusya Krallığı'nın ve Bismarck'ın rolü ile Alman birliği veya milliyetçiliği yönündeki toplumsal bilincin etkisi önemlidir.⁵² Askeri ve siyasi anlamda ise 1866 yılında Avusturya'ya karşı kazanılan Sadova zaferi ve 1870 yılında Fransa'ya açılan savaşta edinilen Sedan galibiyeti Alman birliğinin oluşumunda belirleyici olmuş, Alman İmparatorluğu 18 Ocak 1871 tarihinde kurulmuştur.⁵³ Ancak bu sonucu getiren diğer üç etkene dikkat etmek gerekir. Bunlar; Prusya'nın iktisadi iyileşmesi, kıtada sanayi devrimini gerçekleştiren ilk ülke olması ve bu süreçteki diplomatik müzakerelerden elde edilen başarılarıdır.⁵⁴ Prusya'nın geldiği seviyede bu faktörlerin de hesaba katılması gerektiği kanaatindeyiz.

Esad Efendi, Fransa'nın içinde bulunduğu kötü duruma, onu birlik düşüncesinden ve hareketinden uzaklaştıran nifak sebebiyle düştüğünü, İtalya'nın ise Avrupa'da sayılı devletler arasına girmesinin birlik sayesinde olduğunu belirtmiştir. Ona göre, Sadova yenilgisi ile kritik bir süreçten geçen Avusturya tehlikeyi Macaristan ve birkaç bölge idarecisinin desteğini alıp birlikte hareket etmek suretiyle hafifletirken Rusya da kendi birliğini gerçekleştirecek yollar takip etmektedir.⁵⁵ Esad Efendi'nin Avrupa tarihini yakından gözlemlediği açıktır. Yine de konuya şöyle bir açılım getirilebilir. Fransa'da XVIII. yüzyılın sonları ile XIX. yüzyılın belli dönemlerinde istikrar sorunları yaşanmışsa da, sahip olduğu güçlü dinamikler Fransa'yı XX. yüzyıla dünyanın önde gelen devletlerinden biri olarak taşımıştır.⁵⁶ İtalya gerçekten XIX. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla planlı bir birleşme hareketi içine girmiş ve bunu başarmıştır.⁵⁷ Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun kuruluşu ise Sadova yenilgisi ve Macarların bağımsızlık arzuları ile doğrudan ilişkilidir.⁵⁸ Yani bir bakıma zorunlu birlikteliktir. Rusya'nın geldiği noktada, izlediği yayılmacı siyasetin⁵⁹

⁴⁷ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, s. 7.

⁴⁸ Bkz. Necdet Hayta, Uğur Ünal (2013). *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri (XVII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa Kadar)*, Ankara: Gazi Kitabevi, ss. 153-158.

⁴⁹ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, s. 8.

⁵⁰ Bkz. Allan Nevins, Henry Steele Commager, (2013). *ABD Tarihi*, çev. Halil İnalçık, Ankara: Doğu Batı Yayınları, ss. 19-401; Fahri Armaoğlu (2013). *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1789-1914*, İstanbul: Timaş Yayınları, ss. 45-52.

⁵¹ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, s. 8.

⁵² Bkz. Stephen J. Lee (2014). *Avrupa Tarihinden Kesitler 1789-1980*, çev. Savaş Aktur, Ankara: Dost Kitabevi, ss. 101-103.

⁵³ Norman Davies (1996). *Europe A History*, Oxford - New York: Oxford University Press, ss. 824, 826, 868-869; J. M. Roberts (2010). *Avrupa Tarihi*, çev. Fethi Aytuna, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, ss. 484-485; Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1789-1914*, ss. 313-329.

⁵⁴ Bkz. Lee, *Avrupa Tarihinden Kesitler 1789-1980*, ss. 101-110; Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1789-1914*, ss. 313-329.

⁵⁵ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, ss. 8-9.

⁵⁶ Azmi Özcan (1996). "Fransa", *DİA*, İstanbul, c. 13, ss. 179-181.

⁵⁷ Bkz. Lee, *Avrupa Tarihinden Kesitler 1789-1980*, ss. 91-100.

⁵⁸ Bkz. Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1789-1914*, ss. 321-322.

⁵⁹ Jean-Paul Roux (2006). *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan, İstanbul: Kabcacı Yayınevi, s. 400.

yanı sıra devletin gücünün, diplomatik ilişkilerdeki başarılarının ve uygulanan katı reform politikalarının birlikte zikredilmesinin daha doğru olacağını düşünüyoruz.⁶⁰

Avrupa özellikle XIX. yüzyılda nüfus artışı, azalan savaşlar, tarım üretimindeki çoğalma, endüstri devrimi, şehirleşme, yeni yaşam tarzları, yeni ideolojiler, entelektüel ve kültürel değişim ve bilim faaliyetleri ile tam bir gelişme ve kalkınma süreci yaşıyordu.⁶¹ Bütün bunları besleyen kaynaklardan sömürgeciliğin de Avrupa yükselişindeki ciddi payı unutulmamalıdır. Sömürgecilik hareketleri Batı'ya çok kazandırmıştı ve kazandırmaya devam ediyordu.⁶² Avrupalı devletlerin ilerlemesi bir-iki sebebe dayandırılmamalıdır. Avrupa'daki her bir devletin durumu kendi tarihi ve Avrupa tarihi içinde çok yönlü ve ayrıntılı bir tahlil gerektirir. Batılı devletlerin başarılarında yerine göre birlik ve beraberliğin payı vardır. Ne var ki onların geldiği seviyeyi sadece birlik düşüncesine bağlamak eksik bir değerlendirme olur ve yanıltıcı çıkarımlara sebebiyet verebilir.

Esad Efendi Avrupalılar için, özellikle de Almanları örnek vererek mezhep ve etnik birlik iddiasına değinmiş, mezhep ve ırk da birlik araçlarından olduklarının inkâr edilemeyeceğini söylemiştir.⁶³ Ancak bu konu üzerinde durmamıştır.

C. İttihad, İslam ve Hilafet

1. İslam'da İttihad ve Halifeye İtaat

Esad Efendi, Müslümanların ittihadı meselesinde öncelikle devlet başkanına itaat etmenin gerekliliği vurgulamıştır. Kur'an ve Sünnet'e göre bütün Müslümanların "İmamı'l-Müslimin" yani Müslümanların imamı, önderi ve halifesi olan kişiye itaat etmelerinin farz olduğunu belirtmiştir.⁶⁴ Yani birlik, beraberlik ile devlet başkanına itaat etme arasında doğrudan bir ilişki kurmuştur. Kur'an'da bu konudaki hüküm yukarıda kısmen benzer bir bağlamda zikredilen *Allah'a itaat edin. Peygamber'e ve sizden olan ülüemre (idarecilere) de itaat edin.*⁶⁵ ayetidir. Klasik İslam siyaset teorisyenlerinden Maverdi İslam âlimleri arasında halifeye itaat etmenin zorunlu olduğu üzerine icma, yani fikir birliği olduğunu söylemiştir.⁶⁶ Müellifimizin de aynı hüküm üzerinden hareket ettiği anlaşılmaktadır. Devlet-vatandaş ilişkisinde genel manada iyi yurttaş denildiğinde de, devlete bağlılık duygusuna sahip olan ve görevlerini yerine getirme sorumluluğu taşıyan fert anlaşılır.⁶⁷

Esad Efendi, İslam dini, vahdeti, bir olmayı emrettiği için Müslümanlardaki birlik vasıtasının İslam'ın birleştirici ve kuşatıcı yönü olduğunu ifade etmiştir.⁶⁸ Fakat İslam'ın birliği emrettiğine dair doğrudan bir ayet zikretmemiştir. Aşağıdaki, sadece iddiasını dolaylı olarak destekleyecek *Mü'minler ancak kardeşirler...*⁶⁹ ayetini dile getirmiştir. Oysa tezinin temel iddiasını destekleyecek ayetleri sunması uygun olurdu diye düşünüyoruz. Bu konuda *Hep birlikte Allah'ın ipine (İslâm'a) sınıksız yapışın; parçalanmayın...⁷⁰; Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra parçalanıp ayrılığa düşenler gibi olmayın. İşte bunlar için büyük bir azap vardır.⁷¹; Allah ve Resûlüne itaat edin, birbirinizle çekişmeyin; sonra korkuya kapılırsınız da kuvvetiniz gider...⁷²* ayetleri belirtilebilirdi.

Esad Efendi'ye göre diğer devletler ve milletler vatanları dâhilinde yaşayan insanlar arasındaki beraberliği kuvvetlendirmeye çalışmalarından başka dışarıda kendileriyle aynı din ve mezhepten olanlarla da birlik olmaya gayret ettiklerinden Müslümanlar da İslam'ın birleştirici yönünden tam olarak istifade etmeye çalışmalıdırlar. Dolayısıyla ülke içindeki vatan evlatlarını bir araya getirmek dışında, haricte olanları, özellikle çevrede olup hâlâ bedevi kültürü ile yaşayan Müslüman kabile ve aşiretleri de medeniyet dairesi içine almalıdır. Onları da birlik ve beraberlik içine almaya itina gösterilmelidir. Çünkü İslam birlik olmayı emreder. Birlik merkezinde toplanma gelecekte yaşanabilecek korkunç hadiselerin ortadan kaldırılmasını sağlayan bir kuvvet ve ümmeti her türlü saldırıdan koruyacak bir saadet vasıtasıdır.⁷³ Risalede birlik olmanın zorunluluğu bu şekilde ifade edildikten sonra kimin etrafında birleşileceği meselesi ele alınmıştır.

⁶⁰ William H. McNeil (2008). *Dünya Tarihi*, çev. Alâeddin Şenel, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, ss. 548-551; bkz. Lee, *Avrupa Tarihinden Kesitler 1789-1980*, ss. 112-119.

⁶¹ Bkz. Roberts, *Avrupa Tarihi*, ss. 438-468

⁶² Raimondo Luraghi (2000). *Sömürgecilik Tarihi*, çev. Halim İnal, İstanbul: e Yayınları, ss. 15-21.

⁶³ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, s. 9.

⁶⁴ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, s. 9.

⁶⁵ *Kur'an-ı Kerim*, 4 Nisa, 59.

⁶⁶ Ebi'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Basrî el-Bağdadi el-Maverdi (t.y.) *el-Ahkamü's-Sultaniyye ve'l-Vilâyâtü'd-Diniyye*, thk. el-Kadi Nebil Abdurrahman Heyyavî, Beyrut: Şirketü Dâru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, s. 63; (Aynı yerde sadece el-Esam adında bir alimi bu icmanın dışında göstermiştir.)

⁶⁷ Derek Heater (2007). *Yurttaşlığın Kısa Tarihi*, çev. Meral Delikara Üst, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, ss. 10-11.

⁶⁸ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, s. 10.

⁶⁹ *Kur'an-ı Kerim*, 49 Hucurat, 10.

⁷⁰ *Kur'an-ı Kerim*, 3 Âl-i İmran, 103.

⁷¹ *Kur'an-ı Kerim*, 3 Âl-i İmran, 105.

⁷² *Kur'an-ı Kerim*, 8 Enfâl, 46.

⁷³ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, s. 10.

Esad Efendi, birliğin kendisine tabi olunup itaat edilen meşru bir idareciye bağlı olduğunu, bu idarecinin ise Osmanlı padişahu olması gerektiğini ifade etmiştir. Çünkü Osmanlı Devleti dünyadaki bütün İslam devletlerinin en kuvvetlisidir. Ona göre, Osmanlı Devleti şeriatın belirttiği ve gösterdiği hilafet şartlarına sahip olduğu gibi, tabi olunma ve itaat edilme hakkının kendisine ait olduğunu bütün Müslümanlara inkâr edilemeyecek şekilde şer'î ve akli delillerle kanıtlamış güçlü bir devlettir.⁷⁴ Osmanlıların, Osmanlı hilafetinin meşruiyeti hakkında hemen hiçbir şüpheleri yoktu. Bununla birlikte gerek diğer Müslüman toplumlara gerek Batılılara kanıtlanması veya gösterilmesi amacıyla Osmanlı hilafetinin teknik olarak ele alındığı bazı çalışmalar yapılmış ve Osmanlı sultanının halifelik unvanı belli yerlerde ve belli şekillerde vurgulanmıştır.⁷⁵ Öte yandan XIX. yüzyılın sonlarına doğru Endonezya'dan Nijerya'ya kadar İslam ülkelerinin büyük çoğunluğu Avrupalı devletlerin denetimi altına girecekti. Avrupa işgaline maruz kalmayan Afganistan, İran, Fas ve Osmanlı devletleri arasında Müslümanların kurtuluşları için Osmanlı Devleti'ne yönelmeleri ise makul bir tutumdur.⁷⁶ Şu halde:

... giriftar oldukları nifak ve bedeviyet cihetiyle bir takım barbar ve vahşilerin atlarının ayakları altında kalan aşayiri İslamiyyenin ahvali felaket ihtimalinden intibah ederek çare-i selamet ve saadetleri olan livaya ittihad altına hemen iltica eylemeleri için Asya'da ve sair taraflarda kendi başlarına te'ayyüş ve tavattun eden nüfus-i İslamiyyenin şimdiden nazarı dikkat ve basiretleri celb olunur. 'Ale'l-husus ittisalat-ı hududiyemizden başka cihet-i cami'a-i İslamiyye saikasıyla cümleden ziyade Devlet-i 'Aliyye ile akdi ittifak ve ittihad muhtaç olan İraniler bu dakikayı bir an hatırdan çıkarmamalıdır. Çünkü şurasını herkes bilir ki bazı taraftan kendilerine olunan nümayişler hep celb-i menfaat içindir.⁷⁷

Yani, nifak ve bedevilik yüzünden ezilen Müslüman aşiretler kendilerini kuşatan felaketin farkına vararak kurtuluşlarının çaresi olan *ittihad* bayrağının altına hemen girmelidirler. Asya ve diğer yerlerde yaşayan Müslümanlar uyarılarak basiretli davranmaya davet edilmelidirler. Burada İran'ın özellikle uyarıldığını görüyoruz. Zira İranlıların, Osmanlı sınırlarından başka İslam birliği açısından hareket edebilecekleri sınırı yoktur. Dolayısıyla Osmanlı Devleti ile birlik ve beraberlik antlaşmasına herkesten çok muhtaçtırlar. Ayrıca onlara dışarıdan yapılan iltifatlar ise kendilerinden menfaat teminine bağlanmıştır.

Esad Efendi, haritaya dikkatle bakıldığında Fas'ın en güney ucundan en kuzeye kadar doğru bir hat üzerine rastlayan bütün kavimlerin Müslüman olduğunun görüleceğini, bunların belli bir zamana kadar bir merkezin emrine itaat ile karşılıklı olarak birlik üzere bulduklarını, birbirlerinin feryatlarını işitip yardımcı olduklarını belirtmiştir. Daha sonra orada yeni çıkan bir mezhepten söz ederek bu mezhebin onca Müslümanın arasına bir bölünme çizgisi çektiğini ve hilafet merkezine vacip olan bağlılıkta bazılarının önüne engel olarak birliği bozduğunu ifade etmiştir. Ortaya çıkan irtibatsızlığın da hala devam ettiğini eklemiştir. Arkasından uyarılara geçerek bu bölünmüşlük ve nifakın zararlarının öncelikle sebep olanlara dokunacağını söylemiştir. Çünkü iyice düşünüldüğünde, bir gün kuzeyden gelecek büyük bir saldırının ilk olarak birliğin aksine bozgunculukta ısrar edenleri mahvedeceğini ve silip süpüreceğini dile getirmiştir. O, topun ağzında bulunanların bunları inceden inceye düşünmelerini ve can sıkın halleri gözler önünde duranlardan ibret almalarını istemiştir. Esad Efendi kimleri kastettiğini belirtmemiş veya nezaket gereği belirtmeyi uygun görmemiş, isim kısmını noktalarla geçmiştir.⁷⁸ Bölgede hareketli ve sıkı bir dini atmosfer bulunmakla birlikte Faslı Müslümanların Osmanlı Devleti ile ilişkisinin kesilmesi veya zayıflaması doğrudan dini bir sebebe bağlı görünmemektedir. Mevcut kopukluk daha çok Fransa'nın 1830'da Cezayir'de gerçekleştirdiği işgal ve arkasından gelen emperyalist müdahalelerle ilgilidir.⁷⁹

Müellifimiz, İslam'ı dâva bilenler için devlet başkanına itaatin farz olduğunu bir kez daha vurgulamış ve arkasından *Mü'minler ancak kardeşler...*⁸⁰ ayetinin de kurtuluş esası olması gerektiğini ifade ederek bu bölümü bağlamıştır.⁸¹

2. Hac ve İttihad

Bundan sonra konuya yeni bir açılım getirilerek hac ibadetinin İslam birliğinin gerçekleştirilmesindeki etkisi açıklanmaya çalışılmıştır. Hac ile ilgili olarak Kur'an'da gücü yetenlerin haccetmesinin, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkı olduğunun⁸² belirtildiği ve bundan dolayı her İslam

⁷⁴ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, s. 10-11.

⁷⁵ Bkz. Ş. Tufan Buzpınar (2004). "Osmanlı Hilafeti Meselesi: Bir Literatür Değerlendirmesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 2, S. 1, ss. 113-131; Ş. Tufan Buzpınar (2004). "Osmanlı Hilafeti Hakkında Bazı Yeni Tespitler ve Mülâhazalar (1725-1909)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 10, ss. 1-38; Hasan Gümüsoğlu (2004). *Osmanlı'da Hilâfet ve Halifeliğin Kaldırılması*, İstanbul: Kayihan Yayınları, ss. 35-69.

⁷⁶ William L. Cleveland (2008). *Modern Ortadoğu Tarihi*, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Agora Kitaplığı, s. 134; bkz. Niyazi Berkes (2010). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yayına haz. Ahmet Kuyuş, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, ss. 341-342.

⁷⁷ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, ss. 11-12.

⁷⁸ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, ss. 12-13.

⁷⁹ İbrahim Harekât (1995). "Fas" (Kültür ve Medeniyet), *DİA*, İstanbul, c. 12, s. 197 (196-199); Mustafa L. Bilge (1995). "Fas" (Tarih: Osmanlı-Fas Münasebetleri), *DİA*, İstanbul, c. 12, s. 192 (190-192).

⁸⁰ *Kur'an-ı Kerim*, 49 Hucurat, 10.

⁸¹ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, s. 13.

⁸² *Kur'an-ı Kerim*, 3 Âl-i İmran, 97.

ülkesinden insanların Haremeyn'e çağırıldıkları söylenmiştir. ...*Oraya kim girerse, güven içinde olur...*⁸³ ayeti ile Mekke'nin Müslümanlar için emin ve bereketli bir yer olduğunun vurgulandığı; Hz. Peygamber'in *Kim kabrimi ziyaret ederse ona şefaati vacib olur*;⁸⁴ müjdesi ile de Müslümanların Mescid-i Nebevi'ye davet edildikleri dile getirilmiştir. İşte bu emir ve çağrılar üzerine dünyadaki bütün Müslümanların hacı farz bildikleri ifade edilmiştir.⁸⁵

Hacıların dini ve toplumsal eşitlikleri ise şöyle açıklanmıştır:

Malumdur ki böyle bir makam-ı mübarekte senede bir defa ictima'ına ferman-ı ilahi taalluk eden ağniya-yı ehl-i imanın kâffesi bir memleket yahut bir kıta sekene ve bir devlet tebaası olmayıp her biri diyar-ı aherden gelmişlerdir. Din-i İslam kâffe-i muamelat-ı hukukta müsavat-ı mutlaka emrettiği gibi o sırada dahi beyne'l-hüccac bir derece müsavat vardır ki bir sahib-i servet ve yesarla bir derviş hırka puşun asla farkı yoktur.⁸⁶

Çok kalabalık bir Müslüman kitlenin Mekke'de her yıl bir defa toplanmasının ilahi hikmeti ve amacı, aralarındaki din kardeşliğinden hareketle açıklanmıştır. Esad Efendi'ye göre, hac vasıtasıyla bütün Müslümanların birlik dairesine girmeleri ve mukaddes topraklarda eşitlik ilkesi dahilinde fikir birliği etmeleri gerekir. Böylece hepsinin düşünce alış-verişinde bulunmaları, aralarındaki anlaşmazlıkları ve ayrılıkları ortadan kaldırarak hilafet merkezine itaate devam etmeleri sağlanmış olacaktır.⁸⁷ Haccın Müslümanları bir araya getiren, tanıştıran, kaynaştıran yönü inkâr edilemez. Irk ve mezhep farkları başta olmak üzere hac zamanında farklılıkların olumsuz etkisi pek görülmemiştir. Dünyanın dört bir yanından Mekke'ye gelen Müslümanlar ibadetlerini ve sosyal ilişkilerini kardeşlik duyguları içinde gerçekleştirmişlerdir. Diğer taraftan Müslümanların pek çoğu modern iletişim araçlarına henüz tam olarak sahip olmadığı gibi bazılarının geldiği yerlerde basın zayıf bir durumda idi. Bundan dolayı haccın, Hicaz'a gelen insanlara yeni fikirlerin ve akımların taşınmasında önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmüştür.⁸⁸

Müellif, daha küçük çaplı olmakla beraber Cuma namazı ile günde beş vakit namazın cemaatle kılınmasının da birlik ve beraberlik için büyük bir vesile olduğunu söylemiştir. Şöyle ki toplanma anlamına gelen cemaat din kardeşliği yönüyle fikir ve fiil birliğini gerekli kılar. Hac ise kazanılacak manevi ecirlerden başka din saadetini ortaya çıkaracak bir amil ve din saadetinin bekası olan İslam birliğinin güzel bir dayanağı ve yücelik sebebidir.⁸⁹

Esad Efendi, her yönü yüce bir hikmete dayanan ve iki cihan saadetini kefaleti altına alan İslam dininin yüceliğinin bazı Hristiyan düşünürler tarafından da kabul edildiğini belirterek⁹⁰ Mösyo Mismer adında bir Batılı'nın sözlerine atıfta bulunmuştur. Mismer'in İslam dininin hakikatlerini açıklarken İslam'ın güzelliklerinden biri olarak hacı vurguladığına, hatta Müslümanların, haccın hakikatini layıkıyla bilip, onun sağlayacağı birliğe ulaşırlarsa bütün devlet ve milletlerin önüne geçeceklerini söylediğine dikkat çekmiştir.⁹¹

3. Din ve Medeniyet

Esad Efendi, medeniyetlerine özenilen devletlerin buldukları konuma çok büyük zahmetler ve fedakârlıklarla yüzlerce senede ulaştıklarını ifade etmiştir.⁹² İslam dinini de medeniyetin kaynağı, aslı ve devamı olarak belirtmiştir. Hatta Batılıların büyük gayretlerle kurdukları ve ilerlemesine şahit oldukları Avrupa medeniyetinin öncelikle Arap Yarımadası'ndan, yani Müslümanlardan yayıldığını söylemiştir. Çünkü İslam, medeniyet ve insanlık kaynağıdır.⁹³ Burada İslam'ın, dini, ictimai ve ahlaki özelliklerinden dolayı medeniyetle özdeşleştirildiği açıktır. Ancak Avrupa medeniyetinin Arabistan'a dayandırılması ciddi bir zorlamadır. Kanaatimizce müellif Müslümanların kudretli dönemlerinde İslam medeniyetinin Avrupa'ya yaptığı tesiri kastetmiştir. Bu etkiyi görmezden gelemeyiz.⁹⁴

Risalede konuya devam edilerek Avrupa'da din merkezli birleştirici hareketlere değinilmiştir. Hristiyanların ruhani liderlerinin Roma'da toplantılar düzenleyerek bütün Hristiyan âlemini birliğe davet ettikleri ve sonuçta birbiri ardına hazırlanan Haçlı ordularıyla Kudüs'ün Müslümanların elinden alındığı

⁸³ *Kur'an-ı Kerim*, 3 Al-i İmran, 97.

⁸⁴ Hadis, Dârekutnî'nin Sünen'inde geçmektedir. el-Hafız Ali b. Ömer ed-Dârekutnî (h. 1431 - m. 2010). *Sünenü'd-Dârekutnî*, haz. Abdülğani Mestu, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, c. 2, s. 447.

⁸⁵ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, ss. 13-14.

⁸⁶ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, ss. 14-15.

⁸⁷ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, s. 15.

⁸⁸ Philip K. Hitti (1995). *Siyâsi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, c. 1, ss. 206-207.

⁸⁹ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, ss. 15-16.

⁹⁰ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, s. 16.

⁹¹ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, s. 16.

⁹² Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, ss. 16-17.

⁹³ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, s. 17.

⁹⁴ Bkz. Hunke, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*; Montgomery Watt, Hulûsi Yavuz (2000). *İslâm Avrupa'da*, İstanbul: MÜİFV Yayınları; Baltacı, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, ss. 451-453; Bekir Karlığa (2004). *İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri*, İstanbul: Litera Yayıncılık; Sarıçam, Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, ss. 240-260; Abdurrahman Bedevî (2002). *Batı Düşüncesinin Oluşumunda İslam'ın Rolü*, çev. Muharrem Tan, İstanbul: İz Yayıncılık.

ifade edilmiştir.⁹⁵ Buna sebep olarak da o zamanki Müslümanların gücünün bölünmüşlüğü, birlik merkezinden kopma, birliğin önemini layığıyla anlayamaması ve ittifak düşüncesine uygun olarak hareket edilmemesi gösterilmiştir. Yine de çok geçmeden Hristiyanların oradan sürülüp çıkarıldıkları, bölgedeki hükümetin yenilenerek birliğin sağlandığı belirtilmiştir. Ayrıca böyle büyük başarılar için gerekliliği tartışılmaz görülen *gayret* ve *hamiyete* yapılan vurgu burada da ihmal edilmemiştir.⁹⁶

Konuya aynı minvalde devam edilmiş ve Avrupa Hristiyanlarının o dönemde tam bir taassupla hareket ederek bütün güçlerini diğer din mensuplarını, özellikle de Müslümanları yok etmek ve parçalamak için kullandıkları, bu amaçla Müslümanlara defalarca saldırdıkları dile getirilmiştir.⁹⁷

Arkasından aşağıdaki karşılaştırma ve değerlendirme yapılmıştır:

Katoliklerle Protestanlar birbirlerine düşüp Avrupa Protestan kanıyla lalezara döndü. Nice canlar demir kafesler içinde diri diri ateşlere atıldı. Elleri ayakları birer kazığa rabt olunarak ortalarından yarıldı. Müslümanların ise kuvvet ve satvetleri bütün dünyayı kendilerine ram ettiği vakitlerde bile bigayr-ı hak kimesnenin burnu kanamadı.⁹⁸

İslam'a arz-ı eman edenler ırzlarından-mallarından-canlarından- emin olup muhafazası bile deruhte olundu. Hiçbir zaman da lisan ve âyinlerinin men'ine kadar ta'diye kalkışılmadı. İşte ittihadından maksat naire-i gâdr ve taassupla ebna-yı nev-i suzan etmek olmayıp ittihad sayesinde medeniyet-i insaniyyeyi ta'mim edip halen ve istikbalen metin bir hisar içine almaktır.⁹⁹

Burada, Katolik ve Protestan Hristiyanlar birbirlerine dahi katlanamazken, Avrupalılar kendi halklarını acımasızca öldürürken, Müslümanların diğer din mensuplarına karşı sergiledikleri insani tutumlar konu edilmiştir. İnsan haklarına hakkıyla riayet edilmesi ve medeniyetin her yere yayılması ancak Müslümanlar ve onların gerçekleştirecekleri birlik sayesinde mümkün görülmüştür. Referans olarak da geçmiş uygulamalara işaret edilmiştir.

Müslümanların tarihteki yönetiminin adaletli ve toleranslı olduğunu izhar eden pek çok araştırmacı vardır. Zeydan, Müslümanların fethettikleri yerlerde sergiledikleri adaletli, merhametli, hoşgörülü idareyi ve takvalarını başarılarının en önemli sebebi olarak belirtmiştir.¹⁰⁰ İlk İslam fetihleri sürecinde fethedilen bölgelerin halkı İslam idaresine Müslümanların vergi ve diğer konulardaki ölçülü davranışlarından dolayı sıcak bakıyorlardı. Suriye ve Mısır'ın Hristiyan halkından Ortodoks Bizans'a karşı İslam hâkimiyetini tercih edenler oluyordu. Bunun ötesinde Filistin gibi bazı bölgelerde Yahudi ve Hristiyan belli kesimler Müslüman fatihlere doğrudan yardımcı da oluyorlardı.¹⁰¹ Pek çok örnekten hareketle Osmanlı Devleti'nin de başından itibaren gayrimüslimlere karşı önyargılı bir bakış veya davranış göstermediğini söylemek mümkündür. Osmanlı idarecileri ferdi haklar hususunda gayrimüslimleri Müslümanlardan ayırmamışlardır.¹⁰²

Osmanlı Devleti henüz beylik döneminde Anadolu'daki yayılması devam ederken bütün siyasi fırsatları değerlendirmesinin yanında fethettiği yerlerdeki halkla kaynaşarak onların dini ve toplumsal işlerine karışmamış, vicdan hürriyetine hürmet etmiştir. Daha önce ağır vergiler altında ezilmiş olan yeni tebaasından makul miktarlarda vergi alarak, mevcut kanunlara aykırı hiçbir keyfi muameleye izin vermemiştir. Osmanlı yönetiminden o derece memnun kalınmıştır ki fethedilen yerlerin halkı Türk idaresini kendi idarelerine tercih etmişlerdir. Osmanlılar Rumeli'de de nüfuzları altına aldıkları Hristiyanların varlıklarını muhafaza etmelerine imkân vermiş ve onlara yönelik engin bir müsamaha göstermişlerdir.¹⁰³

4. İttihad-ı İslam Nasıl Gerçekleşecek?

Esad Efendi, ittifak için çok özel bir gayret göstermeye gerek olmadığını, çünkü İslam'ın bütün müminlere devlet başkanına itaati emrettiğini söylemiştir. Tekrar hacca vurgu yaparak her sene hac için toplanıp, çoğunluğunun adetlerini, ahlaklarını ve dillerini bilmediğimiz din kardeşlerimizin halinden bu sayede haberdar oluyoruz, demiştir. Öte yandan diğer Müslümanların da Osmanlıları görerek itaat, ittifak ve medeniyetin değerini fark ettiklerini ve devletin kanun ve işleyişinden haberdar olduklarını ilave etmiştir.¹⁰⁴

Müellif, Osmanlıların bir vatan içinde yaşadıkları halde birlik ve beraberliğin önemini yeteri kadar idrak edemediklerinden yakındıktan sonra, çevrede çadırlarda yaşayan bedevilerin ve bazı aşiretlerin de henüz ittifak ile itaat farzını, birlik olmanın güzelliğini anlayamadıklarını söylemiştir. Ayrıca, Afrika'da, Yemen içlerinde, Halep, Şam, Bağdat ve Basra taraflarında çölde yaşayan bedevilerin ve bazı Kürtlerin halen

⁹⁵ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, s. 17.

⁹⁶ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, ss. 17-18.

⁹⁷ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, s. 18.

⁹⁸ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, s. 18.

⁹⁹ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, ss. 18-19.

¹⁰⁰ Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, c. 1, s. 115.

¹⁰¹ Lewis, *The Arabs in History*, ss. 57-58.

¹⁰² M. Macit Kenanoğlu (2012). *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, İstanbul: Klasik Yayınları, s. 281.

¹⁰³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı (2011). *Osmanlı Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, c. 1, s. 182.

¹⁰⁴ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, s. 19.

Osmanlı Devleti'ne ve birbirlerine düşman gözüyle baktıklarını belirtmeden geçememiştir.¹⁰⁵ Ona göre, kazanımda ortak, lisan ve isim olarak farklı, dini bakımdan hilafet merkezine itaate mecbur olan birçok kavim bu incelikten ve diğerlerinin durumlarından habersiz oldukları için birleşememekteyler.¹⁰⁶

Esad Efendi'nin, Müslümanların birlik ve beraberlikten uzak oldukları noktasındaki yakınmaları abartılı görülebilir. Ancak 1909-1910 yıllarında hac seyahatinden dönen Osmanlı düşünürü Abdürreşid İbrahim Efendi'nin Şam'da şahit oldukları bu konuda bize bir fikir verecek mahiyettedir. Kendisi, Şam Ümeyye Camii'nde Şafi ve Hanefilerin akşam namazını ayrı ayrı kıldıklarını görünce çok rahatsız olmuş ve konuyu Vali İsmail Fazıl Paşa'ya dahi taşımıştır. Vali de durumdan hoşnut olmadığını belirterek ondan bu mesele hakkında cemaate bir vaaz vermesini istemiştir. Ne var ki vaazdan sonra uygulamanın kolay değişmeyeceği anlaşılmış, hatta hocanın konuşmasından rahatsız olanlar olmuştur.¹⁰⁷ Bu örnek kendilerinden siyasi ve ictimai sahada birlik ve beraberlik beklenen Müslümanların o süreçteki vaziyetini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Müellif, söz konusu Müslümanların ittihadın amacının saadet olduğunu bilmediklerinden yakınlıkla, Müslümanların kardeş olduklarını ve hepsinin Müslümanların imamı (halife) olan kişiye itaat etmelerinin ve bağlılıklarını sürdürmelerinin dini bir zorunluluk olduğunu tekrarlamıştır. Bunun iyice düşünülmesini ve bir takım yanlış fikirlerin ileri sürülmemesini istemiştir.¹⁰⁸ Esad Efendi yanlış fikirlerden ne kastettiğini belirtmemiştir. Anlaşıldığı kadarıyla bunlar, halifeyi tanımama veya devletle bütünleşmeme gerekçesi olarak ortaya atılan ve İslam toplumunun genel menfaatlerinin ihmal edildiği dini, siyasi, iktisadi, ictimai veya kişisel bir takım eleştirilerdir.

Müslümanların önceleri dünyayı saran iyilik şöhretinden, kardeşlik ve İslam'dan kaynaklanan şereflerinden bahseden Esad Efendi, bir zamanlar uzak bir mesafeden çaresiz bir kadının *yok mu gelip yardım edecek olan* sedasını işiten atlı ve piyade nice Müslümanın hemen onun imdadına yetiştiğini hatırlatmıştır.¹⁰⁹ Ona göre, bunu sağlayan ancak bütün Müslümanların bir merkez etrafında toplanması ile birliklerinden doğan kuvvet ve kudret idi. Bundan dolayı İslam'ın gerekliliklerinden olan ittihad, hamiyet ve yardımlaşma hiçbir zaman hatırdan çıkarılmamalı ve dinin rehberliğinden feyiz alınarak peşi sıra koşulup gidilmeliydi.¹¹⁰

Mü'minlerin imamına (halife) itaat ile birlik olma farzının bir an dahi unutulmamasını bir kez daha hatırlatan¹¹¹ Esad Efendi, arkasından İttihad-ı İslam'ın gerçekleştirilebilmesi için takip edilecek metot hakkında bilgi vermiştir. Şöyle ki, öncelikle bütün kabile ve aşiretlere halifeye itaat farzı, din kardeşliği, devletin kanununun bütün insanların mutluluğuna kefil olan İslam kanunu, yani Hz. Muhammed'in şeriatı olduğu ve siyasi yönünün de yine ondan ictibas edilerek belirlendiği anlatılmalı ve bunları birlikte düşünmeleri sağlanmalıdır. Bunun için hac yapılırken âlimler ve güzel konuşan hatipler onlara anlayabilecekleri şekilde vaaz ve nasihat ile Osmanlı Devleti'nin müminlerin imamının ve yeryüzünün halifesinin devleti olduğunu ve bu sonsuz devletten başka güçlü bir İslam devleti bulunmadığını, yüce kanunlarının bütün insanlığın ve özellikle bütün Müslümanların kurtuluşunu ve mutluluğunu sağlayacağını, Hz. Muhammed'in şeriatına uygun olarak bütün Müslümanların meşru bir şekilde itaat etmeleri gereken Sultan Abdülaziz Han'a İslam'a göre itaatlerinin vacip olduğunu anlatmalıdırlar.¹¹²

Buna ilaveten, İstanbul'da milli duygusu ve bilgisi yüksek kişilerden oluşan bir coğrafya cemiyeti kurulmalıdır. Müslümanlar hakkında gerekli araştırmalar yapılmalı, Müslümanların durumları, dilleri ve ahlakları üzerine mümkün mertebe bilgi sahibi olunmalıdır. Bundan sonra âlimlerden ve hitabeti güzel kimselerden bir ekip oluşturulmalı, onlarla ortak bir çalışma yapılmalıdır. Bu çerçevede itaatın, birliğin ve medeniyetin gerekliliğini emreden ayet ve hadislerin seçildiği etkili nasihatler, uyarılar içeren risaleler ve vaazlar tertip edilmelidir. Bu vasıtalarla insanlara ulaşılmalıdır. İlk iş olarak da söz konusu bölge âlimlerinin ve sağlıklı düşünen öncü şahsiyetlerin kalpleri kazanılmalıdır. Nihayet bu suretle camilerde vaaz ve nasihat icrası gibi yollara başvurulursa saadet vesilesi olarak gözlenen ittihad hızlı ve kolay bir şekilde gerçekleşecektir.¹¹³

Aslında söylenen şekilde bazı çalışmalar oluyordu. Mesela, Hristiyanlığa yönelik *İzhar'ül-Hak* isimli reddiyesiyle tanınan Hintli âlim Rahmetullah el-Hindi ile ilgili girişim bu çerçevede değerlendirilebilir. 1858'de İstanbul'da görevlendirilen Alman misyoneri Pfander Hindistan'da yapılan Agra münazarasında

¹⁰⁵ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, ss. 19-20.

¹⁰⁶ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, s. 20.

¹⁰⁷ Abdürreşid İbrahim (h. 1331, m. 1912-1913). *Âlem-i İslâm*, Dârü'l-Hilafe: Kader Matbaası, c. 2, ss. 239-240.

¹⁰⁸ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, s. 20.

¹⁰⁹ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, s. 20.

¹¹⁰ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, s. 20. Yeni Osmanlılar, siyasi fikirlerini açıkladıkları yazılarında İslam siyaset teorisinin terminolojisine büyük ölçüde başvurmuşlardır. Adalet, bey'at, icma-i ümmet ve meşveret gibi kavramları kullanmışlar ve siyasi düşüncelerini bu çerçevede şekillendirmişlerdir. Şerif Mardin (2013). *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 95.

¹¹¹ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, s. 21.

¹¹² Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, ss. 21-22.

¹¹³ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, s. 22.

Müslümanların yenildiğini ve Hıristiyanlığın Hindistan'da hızla yayıldığını söyleyince Sultan Abdülaziz, Mekke'de olduğunu öğrendiği Rahmetullah'ı İstanbul'a davet etmiştir. Gerçeğin tam tersi olduğunun ortaya çıkması üzerine Sultan Abdülaziz 1863 yılında İstanbul'a gelen Rahmetullah'dan münazarayı kitap haline getirmesini istemiş ve münazara kitaplaştırılmıştır. Padişah da Rahmetullah'a hem maaş bağlatmış, hem de onu ikinci dereceden Mecidiye nişanı ile ödüllendirmiştir.¹¹⁴ Müellifimiz, benzer girişimlerin daha çok ve sistemli bir şekilde yapılmasını istiyor olmalıdır.

Esad Efendi düşüncelerini gerekçelendirirken İslam iddiasında bulunan herkesin ayet ve hadislerin hükmüne tabi olduğu, bunlara göre hareket etmesi gerektiği ve medeniyet için çalışmak zorunda olduğu bilgisine sahip olduğunu ifade etmiştir. Ona göre, Müslümanlar İslam'ın kendilerine kazandırdığı şerefin bilinciyle devlet başkanına (ululemr) itaat etmenin iman dairesinde bulunmakla olan ilişkisinin farkındadırlar. Bundan dolayı Müslümanım diyenlerin birlik ve beraberlik içinde bulunmaları, medeniyet sahibi olmaları, geçimsizliği, inatçılığı ve bedeviliği terk etmeleri şarttır.¹¹⁵

Müellife göre zorunluluk haline gelmiş olan ittihadın gerçekleşmesi öncelikle din bağının yardımıyla olur. Bundan başka dışarıda, üstte açıklanan çalışmaların yapılması içeride ise Osmanlı Devleti'ne bağlı olan ve ara sıra birbirlerine de zarar veren Arap ve Kürt bedevilerinin hızla medeniyet dairesine alınması gerekir. Böylece maddi ve manevi faydalar sağlanması dışında, gerçekleşmesi için mücadele edilen birlik de ülke içinde hakiki bir surette kendini gösterecektir.¹¹⁶

Risalenin genelinde bedevi kavramı sıkça kullanılmış ve bedevilerin medenileştirilmesi üzerinde ısrarla durulmuştur. Bedevi aslında kır, sahra, çöl anlamındaki badiyede yaşayan kimseler için kullanılan Arapça bir tabirdir. Bedevilerin çadırlarda göçebe hayatı yaşayanlarından başka köy, kasaba ve şehirlerde kerpiçten yapılmış evlerde yerleşik hayat sürenleri de vardır. Coğrafi olarak, daha çok Arabistan'da, gruplar halinde ve yarımadaya dağılmış vaziyette yaşarlar.¹¹⁷ Müellifin ısrarlı bedevi vurgusunun sebebinin göstermesi açısından belirtelim ki, XIX. yüzyılda sadece Arabistan'ın batısında bulunan Hicaz ve Asir bölgesinde hata payıyla birlikte, aşağı-yukarı 400.000 bedevi yaşamaktaydı.¹¹⁸ Ayrıca Arap bedevileri Osmanlı Devleti için idaresi son derece güç olan unsurlardı. Her şey bir yana hac döneminde gönülleri hoşnut edilmediği takdirde bedeviler hac kervanlarına yaptıkları saldırılarla korkunç zayıflara sebep olabiliyorlardı.¹¹⁹

Esad Efendi, planlanan girişimlerin ve hedeflerin maddi imkânlarla nispetle biraz şaşırtıcı görünmekle birlikte kullanılacak araçların sağlam olması ve amacın gerçekleşmesi için de gereken kuvvetin temin edilmesi durumunda üstesinden gelinebileceği kanaatindeydi. Ayrıca bu çalışmalardan insanlığın ve medeniyetin elde edeceği kazanımlar hesap edilip diğer devletlerin ve milletlerin birlik olmak için yaptıkları harcamalar ve katlandıkları zorluklar dikkate alındığında başarmak için mümkün olan bütün gayreti sarf etmenin gerekliliğinin anlaşılacağını söylemiştir. Bundan dolayı bir zaman sonra hayata atılacak yeni nesillerin de bu hedefin gerçekleşmesini sağlayacak öğütlerle yetiştirilmesini önermiştir.¹²⁰

Risalede tekrarlar yapılmış, temel konular sık sık vurgulanmıştır. Aşağıdaki ifadelerde de bunu görmek mümkündür:

Lakin cihet-i cami'ayı elden bırakmamalı. Zira bunun için muhtaç olduğumuz tedbirin a'zami rabıta-i diniyyeye tamamı-i tevessüldür. Ötede beride hal-i bedeviyette kalan akvâm-ı müslimeyi daire-i medeniyete davetin en müessir tariki Haremeyn-i Muhteremeyn'de ehl-i İslam'a bu yolda icra-yı va'z ve nasihatdır. Çünkü pertev ikbalimiz o havali-i muazzededen intişar ettiği cihetle saadet ve medeniyet-i âtiyemiz te'min-i bekası için ziya-yı ittihadın dahi yine o merkez-i celilden ve merkez-i celil-i hilafet-i İslamiyye olan Dersaadet'ten neşri lazımdır. Zira müessisan-ı dinimiz olan uzemâ-yı Arabın seyf-i ittihad ve celâlet ve hûn-i şehadetleriyle lezzet-i iman ile şîrîn-i dimağ olan Asya ve havali-i saire ahali-i İslamiyesinin bu davete icabetleri öyle bir saik-i celile müracaat ve şiddet-i tevessülümüze muhtaçtır. Müessisan-ı dinimiz ekâlim-i Arabdan ta aksa-yı Hind'e kadar gidip semend ihtimam ve celâdetlerine Türkistan sahralarını cevelankâh ettiler. Din-i İslam'ın neşriyle muhsenat ve medeniyet-i İslamiyyenin ta'mimi için feda-yı can ve cihan ederek milyonlarca nüfusu belâ-yı cehlden halâs ve saadet-i İslamiyyeden behre yâb ve müstefid ederek ibka-yı nam ve şân eylediler.¹²¹

Burada yine birliğin, din bağının, çalışmanın önemi, bedevi Müslümanların medenileştirilmesi, hacdaki vaaz ve nasihat çalışmaları, Mekke ve hilafet merkezi olarak İstanbul'un Müslümanlar açısından

¹¹⁴ Abdülhamit Birışık (2007). "Rahmetullah El-Hindî", *DİA*, İstanbul, c. 34, s. 420.

¹¹⁵ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, ss. 22-23.

¹¹⁶ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, s. 23.

¹¹⁷ Mustafa Fayda (1992). "Bedevi", *DİA*, İstanbul, c. 5, s. 312.

¹¹⁸ William Ochsenwald (1984). *Religion, Society and the State in Arabia: The Hijaz Under Ottoman Control, 1840-1908*, Columbus: Ohio State University Press, ss. 30-31.

¹¹⁹ Bkz. Suraiya Faroqhi (2008). *Hacılar ve Sultanlar (1517-1683)*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, ss. 75-81.

¹²⁰ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, ss. 23-24.

¹²¹ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, ss. 24-25.

değeri, İslam'ın yayılması için ilk İslam savaşçıların ve davetçilerinin yaptığı hizmetler ve onların yolundan gidilmesinin gerekliliği vurgulanmıştır.

Esad Efendi, İslam ümmetinin bulunduğu noktaya büyük emeklerle ulaştığını; layık olduğu medeniyetin, hürriyetin ve mutluluğun elde edilmesi ve korunması gerektiğini belirtmiştir. Bundan dolayı üzerinde durulan amacın gerçekleşmesi için yukarıda sunulan çalışmalar yapılmalı ve her çeşit zorluğu yenmeye gayret edilmelidir.¹²² Toplumsal açıdan istenen çalışmalar için şartların büyük ölçüde uygun olduğunu söylemek mümkündür. Osmanlı Müslümanlarının dini duyarlılığı, Sultan Abdülaziz'in İslam coğrafyasındaki Müslüman dayanışmasını fiili olarak destekleyen girişimleri ve ayrıca Hindistan, Kafkasya, Orta Asya ve Çin'in Yunan topraklarında İslam'ı merkeze alan hareketler hep İttihad-ı İslam düşüncesini takviye edecek mahiyette idi.¹²³ Ancak bunlar Müslümanların uluslar arası örgütlenmesi, iktisadi kalkınması ve siyasi dirilişi için yeterli değildi.

Esad Efendi, bu süreçte dış saldırılardan korkarak gevşek davranan ile hassasiyet gösterip mücadeleye katılan, itaat ve ittihad bayrağına ve medeniyet dairesine sığınan arasında çok fark olduğunu ifade etmiştir.¹²⁴ Yine itibarlarını ve hürriyetlerini korumak için gereken çabayı göstermemelerinden ve güçsüzlükten dolayı pek çok topluluğun düşman atlarının ayakları altında ezildiklerini belirtmiş ve saadete ulaştırılacak bir kılavuzlarının olmamasından dolayı kurtuluş çaresini idrak edemediklerine ve sığınılacak bir yer bulamadıklarına dikkati çekmiştir.¹²⁵

Esad Efendi, Katolik ve Protestan mezheplerinin yayılması için bazı yerlerde Müslümanlar üzerine yağmur gibi, özel olarak görevlendirilmiş veya gönüllü bir şekilde çalışan bozguncular ve sınırsız sayıda misyoner yağdığını söylemiştir. Batıların bu yolda yapmadıkları fedakârlığın kalmadığını, sürekli ve hararetle Müslümanları kandırmaya çalıştıklarını ifade etmiştir. Bunlara karşı önerisi ise; onların yaptığı gibi olmasa da en azından yukarıda belirtildiği şekilde, merkezdeki cemiyet vasıtasıyla Fas çevresine, Asya ve diğer İslam hükümeti halklarının hepsine itaat ve ittihad yükümlülüğünün iyice öğretilmesi, yayılması ve medeniyet lezzetinin tattırılması için bilgili ve yetenekli âlimler gönderilmesidir. Davet görevi özellikle büyük şehirlerde yapılan çalışmalarla yerine getirilmelidir.¹²⁶ Esad Efendi, onların bu ince anlayışa yetecek bilgileri olmadığını, bundan dolayı merkezdeki İslami hassasiyete sahip kimselerin öğütlerine muhtaç olduklarını düşünmektedir.¹²⁷

Eğitim ve öğretimin böyle bir projede yer almaması düşünülmezdi. Bunun farkında olan müellif medeniyet ve ittihadı ortaya çıkaran asıl araçlardan biri olarak eğitim ve öğretimi görmüştür. Ona göre, maddi ve manevi mutluluğu gerektiren medeniyet ve ittihad eğitim ve öğretim sayesinde gerçekleşir. Maddi ve manevi, dâhili ve harici her çeşit mutluluk ve esenliğin dayanağının eğitim ve öğretim olduğunu düşündüğü için de bu ince fikre itina gösterilmesini ister. Esad Efendi, eğitim ve öğretimin bu şiddetli gerekliliğinden dolayı padişah tarafından; ilerlemek, devletin kuvvetlendirilmesi, tebaanın servetinin artırılması ve memleketin imar edilmesi için, onun engin merhamet düşüncesine uygun olarak Osmanlı Devleti'nin her köşesinde çok sayıda okul açıldığını ve açılmaya devam ettiğini ifade etmiştir.¹²⁸ Sultan Abdülaziz döneminde eğitim öğretim alanında önemli çalışmalar yapılmıştır. 1869 yılında "Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi" çıkarılarak öncelikle ilköğretim mecburi hale getirildiği gibi, okullar sınıf ve derecelerine göre; Sıbyan okulları, Rüşdiye okulları, İdadiler, Sultaniler ve İstanbul'da açılacak olan Darülfünunlar şeklinde belirlenmiştir. Bu düzenleme doğrultusunda bir dizi yeni okul açılmış, okulların ve öğrencilerin sayılarında ciddi bir artış sağlanmıştır.¹²⁹

Esad Efendi, bu yeni okullara misal olarak İstanbul'da açılan *Dâru'l-Muallimîn-i Rüşdiye* okulunu göstermiştir. Bu okulda bilgili ve yetenekli öğretmenlerin yetiştirilerek taşrada açılan okullara gönderildiğini, onların da maddi ve manevi mutluluğu ortaya çıkaran temel araçlardan eğitim-öğretim ile birlik ve beraberliği usulüne uygun olarak buldukları yerlerde Osmanlı dili üzere öğrettiklerini dile getirmiştir. Yine örnekendirerek Bosna'da bulunan öğretmenlerin Boşnak çocuklarına Türkçe okuttuklarını, Arap ve Kürt coğrafyalarında ve diğer her yerde bu usulün uygulandığını söylemiştir. Esad Efendi halkın da, devletin bu gayretinin değerini bilip, üzerlerine borç olan, yüce padişahın ömrünün uzun olması için dua etmeleri gerektiğini, onu sürekli olarak anmalarını ve ona karşı sadakatlerini güzelce vurgulamalarını istemiştir. Okul olmayan yerlerde hemen ihtiyaç duyulduğu kadar okul açılıp Maarif Nezaretinden

¹²² Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, s. 25.

¹²³ Bkz. Jacob M. Landau (1994). *The Politics of Pan-Islam Ideology and Organization*, Oxford: Clarendon Press, ss. 11-12.

¹²⁴ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, ss. 25-26.

¹²⁵ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, s. 26. XX. yüzyıla doğra ilerleyen bu süreçte Afrika'da kurulan koloni rejimlerinden başka, Güney Filipinlerde Amerikalılar, Endonezya'da Felemenkler, Hindistan'ın Kuzeybatı sınır bölgelerinde Britanyalılar ve Orta Asya'da Ruslar Müslüman halkları kuşatmış ve ısrarla kendilerine boyun eğdirmeye çalışıyorlardı. McNeill, *Dünya Tarihi*, s. 625.

¹²⁶ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, ss. 26-27.

¹²⁷ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, s. 27.

¹²⁸ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, ss. 27-28.

¹²⁹ Hayta, Ünal, *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri* ss. 158-162.

öğretmen talep edilmesi gerektiğini; dışarıda, yukarıda belirtilen çalışmalara yönelirken, içeride de bu huzur çarelerine teşebbüs edilmesinin gerekli olduğunu vurgulamıştır.¹³⁰ Esad Efendi, milli fazilet, gayret ve eğitim-öğretime dayanan birlik ve beraberliğin her milletin saadet ve selametini; tersinin yani ayrılık ve bölünmüşlüğüün yok olmayı, karışıklığı, acı ve ıstırapı getireceğinden emindir. Bundan dolayı Müslümanların liderlerine (İmâmu'l-Müslimîn) itaate ve din kardeşliği açısından birliğe ve bundan doğacak olan medeniyete ulaşmalarının zorunluluğunu bir kez daha hatırlatmıştır.¹³¹

5. İttihad'ı İslam'dan Elde Edilecek Kazançlar

Risalenin bu kısmında, konunun farklı bir yönüne temas edilerek, birlikten sağlanacak kazançlar ve medeniyet âlemine yapılacak olan hizmetler mütevazı bir girişle ele alınmıştır. Ancak asıl konuya başlamadan önce Arap Yarımadası'nın İslam dininin ve medeniyetin kaynağı olduğu tekrarlanmış, sonrasında ise saltanat merkezine uzaklığı ve bir takım sıkıntılardan dolayı Osmanlı Devleti'nin Sultan Abdülaziz döneminin asr-ı saadetine kadar o bölgelere gereken dikkat ve itınayı gösteremediği ifade edilmiştir. Arkasından konu biraz açılarak, özellikle Yemen civarında düzenin hakkıyla sağlanamaması sebebiyle bu yerlerin, kişisel menfaat peşine düşen bir takım kabile reisi ve şeyhin tahakkümünden kurtarılmadığı ifade edilmiştir.¹³²

Arkasından padişahın yüceltiği bir dizi ifade sıralanmıştır:

Rüz-i cülus-i meyamin me'nüs-i şâhaneleri hakikat mebbe-i terakki ve saadet ve ğıbtta ferma-yı a'sar-ı eslaf olan zât-ı şevketsimat hazreti padişahının ihya-yı mülk ve millet hakkında mebzûl olan efkâr-ı merâhim disar ikdâmat-ı saadet-i âyât-ı cenabı şehinşahilerinin ziya paş 'uyun-i 'umum olan me'ser-i celîle ve muvaffakiyat-ı cemileleri cümle-i aliyyesinden olarak bundan mukaddem Yemen ve Necid kıtalarınınca iktiza eden ıslahat bî'l-icra oraların idaresi dahi taht-ı inzibata alınarak Yemen'de Yedinci Ordu namıyla bir de ordu-yı hümayun teşkil ve bu sebeble etrafında bulunan kabail-i Arabın istihsâl-i esbâb-ı medeniyet ve saadeti için merkezi icraat olan Yemen kıta-i mühimmesinin mebnâ-yı asayiş ve emniyeti hakikaten temin ve tahkim buyuruldu ki bu muvaffakiyet-i saadet-i ğayet mahza ikdâmat-ı mahsusa-i cenabı padişahiyle hasıl olarak devlet ve millete ve âlem-i İslamiyyet ve medeniyete bir büyük nimettir.¹³³

Görüldüğü üzere, övgü sözlerinin ardından, padişahın memleket ve milletin ihyası fikrini ciddi manada taşıdığı dile getirilmiştir. Yemen ve Necid'de gerekli olan iyileştirmeler yapıldıktan sonra, bölgenin idaresinin düzene sokulduğu ve Yemen'de 7. Ordu'nun kurulduğu belirtilmiştir. Böylece burada düzen ve emniyetin iyi bir seviyeye getirildiği, bölgede bulunan bedevi kabilelere medeniyet götürülmesi ve huzurun sağlanması için çok önemli bir icraat gerçekleştirildiği söylenmiştir. Padişahın özel çabası ile elde edilen bu başarılar devlete, millete, İslam dünyasına ve medeniyete yapılmış büyük bir iyilik olarak zikredilmiştir. Yemen'de 7. Ordu kurularak bölgedeki güvenlik ve savunma iyi bir seviyeye çıkarılmak istenmiştir.¹³⁴

Müellif, ikinci olarak, birlik ve medeniyete davet ederek uygarlığın lezzetini tattırma niyetinde olduğu Müslümanların yaşadıkları yerlerin düşünülmesini istemiştir. Avrupa kıtasında, Karadeniz'in doğusundan, Tuna nehrinden İstanbul limanına kadar, Asya kıtasından Karadeniz'in bütün güney sahilleriyle Akdeniz'in doğu tarafı ve bütün güney sahillerine kadar, yani Mısır, Trablusgarb ve Tunus halkının Müslüman olduğunu, bunlardan başka Fas'ta, Cezayir'de (ve Ümid Burnu'nda), Kızıldeniz'in iki tarafında ve Asya'nın doğusunun hemen tamamında, yine Asya'nın güneyi olan Hindistan'ın üçte ikisinde, Sumatra'da, Cava'da ve civardaki diğer adalarda Müslümanların yaşamakta olduğunu belirtmiştir.¹³⁵

Yine Orta Asya'da bulunan Tataristan, Buhara, Afganistan, Acemistan, Belucistan ve Çin'de birçok Müslüman bulunduğunu; bunlar içinde doğrudan İmâmu'l-Müslimîne, yani halife olan padişaha itaat edip, yüce ve adil idaresi altında bulunanlar ile medeni devletlerin tabiiyetinde olanlar dışındakilerin üzüntü verici bir halde, bedevi ve vahşi bir şekilde yaşadıklarını hatırlatmıştır.¹³⁶ Esad Efendi'nin, bedevi kavramını teknik bağlamını aşarak daha geniş bir manada kullandığı anlaşılmaktadır. Onun ifadelerinde bedevi, göçebe olarak yaşasın, yaşamaların kültürel, sosyal, teknolojik olarak, her bakımdan çağın hayat tarzını benimsememiş veya benimseyememiş insan topluluklarını çağrıştırmaktadır.

¹³⁰ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, ss. 28-29.

¹³¹ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, s. 29. Esad Efendi referans vermese de Enfal Sûresi 46. ayeti işaret etmiş görünmektedir. Ayette Müslümanlara, Allah'a ve Hz. Peygamber'e itaat etmeleri, birbirleri ile çekişmemeleri emredilmiş ve bunu yapmadıkları takdirde ise zaafa uğrayacakları ve devletlerinin gideceği mesajının verildiği ifade edilmiştir. Muhammed er-Râzî Fahrüddin b. Allame Ziyâüddin Ömer (h. 1425-1426, m. 2005). *Tefsîru'l-Fahri'r-Razî et-Tefsîru'l-Kebîr ve Mefâtilü'l-Çayb*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, c. 5, s. 144.

¹³² Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, ss. 29-30.

¹³³ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, ss. 30-31.

¹³⁴ Âtîf Paşa (h. 1326, m. 1908-1909). *Yemen Tarihi*, İstanbul: Şirket-i Tabiiyye, c. 2, s. 127; Enver Ziya Karal (2011). *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, c. 7, ss. 188-189; ayrıca bkz. Yasemin Barlak (2013). *Dinî ve Siyasî Yönden Osmanlı Devleti İdaresinde Yemen (1872-1909)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 110.

¹³⁵ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, s. 31.

¹³⁶ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, ss. 31-32.

O, bu bağlamda değerlendirdiği Müslümanlardan bazılarının çoğu zaman zulüm ve haksızlık gördüklerini ifade etmiştir. Esad Efendi, yukarıda sunulan çarelere tam bir samimiyet ve güçle başvurulup bu yönde çalışmalara devam edilirse, kendi halinde, bedevi ve vahşi bir şekilde yaşayan Müslümanlardan Osmanlı'ya yakın olanların kısa zamanda, uzak olanların da ileride medeniyet ve itihad dairesine girip şimdiki bedevilik ve vahşetten kurtulacakları kanaatindeydi. Bu çalışmayı aynı zamanda medeniyet ve insanlığa çok büyük bir hizmet olarak görmektedir. Bedevi olarak yaşayan Müslümanların hilafet merkezinin emirlerine boyun eğmeleri ve medeniyet dairesine sığınmaları için yapılacak davete olumlu cevap vermelerinin ise Kur'an ayetleri ve Hz. Peygamber'in (sav) hadislerine sıkı bir şekilde bağlı olmayı gerektirdiğinin inkâr edilemez bir gerçek olduğunu vurgulamıştır. Ona göre, bedevi Müslüman kavimlerin medeniyet dairesine girmeleri başka türlü mümkün değildir.¹³⁷

Burada devlete itaat ve medenileşme ile Kur'an ve Sünnet'e bağlılık arasında doğrudan bir ilişki kurulduğu görülmektedir. Bilginin insana bilinç kazandıracağı doğrudur. Buna göre, Müslüman fertlerden Allah'ın ve Hz. Peygamber'in, devlet başkanına itaat edilmesini emreden buyruklarına uygun olarak halifeye itaat etmesi istenmektedir. Söz konusu hükümlerin bilinmemesi devlete itaatte bir zafiyet doğurabilir. Dolayısıyla devlete bağlılığa dair dini hükümlerin öğretilmesi ile Müslüman bir kesimden devlete itaat beklenebilir. Ne var ki zaman zaman siyasi, kişisel veya farklı sebeplerle Kur'an'da ve hadislerde mevcut bu yöndeki hükümlerin ya görmezden gelindiği ya da çeşitli yorumlarla bunlara aykırı davranıldığı görülmüştür. Mesela, Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın siyasi ihtirası onu devletin başını ciddi manada ağrıttak bir isyana kadar götürmüştür.¹³⁸ Bir başka misal olarak, hac yolu üzerindeki bedevilerin halifeye bağlılıklarının, daha doğrusu devlete sorun çıkarmamalarının sağlanması için düzenli olarak iktisaden desteklenmelerinin gerekliliği belirtilebilir.¹³⁹ Yine, Yemen'in Zeydi olan kesiminin mezhepleri itikadınca Osmanlı padişahını halife olarak tanımayı reddetmeleri bu duruma bir başka örnektir.¹⁴⁰

Siyasi bir konuda dinin vazettiği hükümlerin öğretilmesi veya hatırlatılması insanların devlete itaatine katkı sağlayabilir. Bununla birlikte bir devlet başkanının İslam'ın gerektirdiği dini hassasiyeti taşımadığı veya siyasi icraatları yapmadığı iddia edilerek ona itaatten yüz çevrilebilir veya itaat konusunda basit gerekçelerle zayıf bir tutum sergilenir. Dolayısıyla devletle ilişkide rıza için insanların iktisadi ve ictimai ihtiyaçları göz ardı edilmemelidir, hedef kitle siyasi olarak da ikna edilmelidir. Ayrıca bir devlette otorite sağlamak için yasa ve güç unsurlarından ikisine de sahip olunması zaruri görülmüştür.¹⁴¹ Yani devlet hem kendisini tanıyanlar önünde hem de başkaldırabilecek kesimlere karşı güçlü ve kudretli olmalıdır. Nitekim Esad Efendi'nin devlete itaat için önerdiği yöntemde Osmanlı Devleti'nin yaşadığı sıkıntıların ve devletin içinde bulunduğu olumsuz şartların etkisi büyük olmalıdır.

Risalenin son kısımlarında Müslümanların güçlü oldukları dönemlerdeki adaletleri bir kez daha vurgulandıktan sonra medeniyetin aynı din ve mezhepten olup henüz bedevi tarzında yaşayan milletlere götürülmesiyle yapılacak büyük hizmet ifade edilmiştir. Ayrıca böyle bir birlik ve beraberliğin meydana getirilmesine kimsenin itiraz edemeyeceği söylenmiştir. Bundan dolayı hemen gaflet ve tembellik bırakılıp Yüce Allah'ın ve Hz. Peygamber'in, itaatin gerekliliği emirlerine uygun olarak halis bir kalp ile sapasağlam bir ip olan itaat ve itihada yapışıp İslami ve insani görevleri yerine getirerek medeniyet ve saadet ışıklarını bedevi halde yaşamaya devam eden ve Osmanlılarla aynı din ve mezhepten olan insanların hepsine taşınmalı ve yaymalıdır.¹⁴²

Öte taraftan diğer vatan evlatlarıyla da en güzel şekilde ilişki kurulup anlaşılmalıdır. Bundan başka hilafet makamının yüce dayanağı, çokça merhamet sahibi olan yüce padişaha şanına yakışır şekilde ve gereğini yerine getirerek, ömrünün uzun olması için dua edilmesi istenmiştir.¹⁴³

Esad Efendi risalesini Haşr Sûresi'nin ikinci ayetinin son kısmı olan "Ey akıl sahipleri! İbret alın"¹⁴⁴ ifadesi ve "Dikkat edin, ey akıl ve fikir sahipleri" anlamında Arapça bir uyarı ile bitirirken ele aldığı konunun dikkatle düşünülmesine verdiği önemi bir kez daha vurgulamıştır.¹⁴⁵

Sonuç

XIX. yüzyılda İslam coğrafyasının pek çok yeri Avrupalı devletler tarafından işgal edilmiş, Osmanlı Devleti de Batılı güçlerin baskısını şiddetle hissetmeye başlamıştır. Yaşamakta olan süreç Müslümanları çeşitli şekillerde çözüm arayışlarına sevk etmiştir. Ezilen Müslüman halklar kurtuluşun anahtarını daha ziyade Osmanlı Devleti'nde görmüşlerdir. İslam dünyasında hilafet kurumunu Osmanlıların temsil etmesi

¹³⁷ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, s. 32.

¹³⁸ Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, c. 5, ss. 2927-2932.

¹³⁹ Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1683)*, s. 62.

¹⁴⁰ Bkz. İhsan Süreyya Sırma (2008). *Osmanlı Devleti'nin Yıkılışında Yemen İsyanları*, İstanbul: Beyan Yayınları, ss. 144-145.

¹⁴¹ Bekir Berat Özipek (2008). "Devlet", *Siyaset, Mümtaz'er Türküne* (ed.), Ankara: Lotus Yayınevi, s. 76.

¹⁴² Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, ss. 32-33.

¹⁴³ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, ss. 33-34.

¹⁴⁴ *Kur'an-ı Kerim*, 59 Haşr, 2.

¹⁴⁵ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, s. 34.

bunda etkili olmuştur. Osmanlı münevverlerinin önemli bir kesimi de bu yönelişin başlıca sebebi olarak görülen dini-siyasi konumun farkında olmuş ve duruma uygun davranmıştır. Üstelik Tanzimat'tan itibaren kendilerine verilen çeşitli haklara rağmen Gayrimüslimlerin kazanılamaması Müslümanları rahatsız ettiği gibi Müslümanlar kendi hallerinden de memnun değillerdi. Karşılaşılan hemen her yeni siyasi gelişme Müslümanları İslam merkezli bir çare aramaya yöneltmişti. Esad Efendi de İttihad-ı İslam olarak somutlaşan bu yönelişin fikir öncülerinden birisi olmuştur. Öncelikle Müslümanların tarihi serencamını gözden geçiren Esad Efendi, İslam'ın medeniyet dini olduğunu, buna bağlı olarak da ilk dönemlerden itibaren İslam ile müşerref olan insanların hem bu medeniyete tabi olduklarını hem de İslam'ın getirdiği izzetle güç ve kudret kazandıklarını ifade etmiştir. Bütün İslam tarihi boyunca Müslümanların gösterdiği başarıları onların dini hassasiyetleri, gayretleri, birlik ve beraberlikleri ile açıklarken; yaşadıkları buhranları ve hezimetleri de, kendi aralarındaki çekişmeleri, yakın ve uzak çevrelerinde gerçekleşenler karşısındaki umursamaz tutumları, önemli bir kesiminin yaşadığı bedevi hayat tarzları ve dini-siyasi zafiyetleri ile açıklamıştır.

Esad Efendi, Osmanlıların övünülecek tarihinin ittihad ve devletin adaleti sayesinde ortaya çıktığı; Amerika Birleşik Devletleri, Prusya, Avusturya ve İtalya devletlerinin mevcut güçlü ve istikrarlı konumlarını birlik sayesinde kazandığı, Fransa'nın ise birliği sağlayamadığından sıkıntı yaşadığı kanaatindedir. Bu siyasi ve ictimai duruma dikkat çektikten sonra, bütün Müslümanların zaten Kur'an ve Sünnet'e göre "İmamü'l-Müslimin"e yani Müslümanların önderi ve halifesine itaat etmelerinin farz olduğunu dile getirmiştir. Böylece birlik ve beraberlik ile devlet başkanına itaat arasında tam bir ilişki kurmuştur. İslam dini, vahdeti emrettiği için Müslümanları birleştirecek gücün de İslam olduğunu ifade etmiştir. Esad Efendi, birliğin ise ancak Müslümanların meşru idarecisi olan Osmanlı padişahı ile gerçekleştirilebileceğini savunmuştur. Nifak veya bedevilik sebebiyle ezilen Müslümanların da kendilerini kuşatan felaketin farkına vararak ittihad bayrağı altına girmeleri gerektiğini söylemiştir. Esad Efendi, Batı Afrika kıyılarından Asya içlerine kadar uzanan coğrafyayı işaret ederek bu geniş alana yayılmış olan insanların Müslüman olduklarını ve belli bir zamana kadar da bir merkeze bağlı olarak yaşadıklarını, birlik üzere bulduklarını ve birbirlerinin sıkıntılarına yardımcı olduklarını belirtmiştir.

Müellif, metinde sık sık medeniyet kavramına vurgu yapmıştır. İslam dininin de medeniyetin kaynağı olduğunu ve olmaya devam edeceğini savunmuştur. Hatta Batı medeniyetini de İslam medeniyetine dayandırmıştır. Dinin sadece Müslümanlar için değil, Avrupalılar için de birleştirici rolüne değinmiş ve Hristiyan dini liderlerin çağrısıyla yapılan Haçlı savaşlarına dikkat çekmiştir. Buna rağmen, Osmanlıların birlik ve beraberliğin önemini yeteri kadar idrak edemediklerinden yakınmıştır. Esad Efendi, özellikle bedevi aşiretlerin İslam birliğine ve medeniyete olan uzaklığından şiddetle rahatsızdır. Bedevilerin mutlaka medenileştirilmeleri ve birlik dairesine alınmaları gerektiğini düşünmüştür. Afrika, Yemen, Halep, Şam, Bağdat ve Basra bölgelerinde çölde yaşayan bedevilerin ve bazı Kürtlerin Osmanlı Devleti'ne ve birbirlerine düşman olarak bakmalarını İttihad-ı İslam için ciddi bir engel olarak görmüştür. Oysa dilleri ve ırkları farklı olsa da, hepsinin Müslüman olmasından ve birliğin hepsine kazanç getirecek olmasından dolayı halifeye bağlı olmalıydılar. Risalenin genelinde bedevilerin Müslüman topluma bütünleştirilmesinin zarureti üzerinde ısrarla durulmasının sebebi, Osmanlı coğrafyasında ve dışarıda, bedevi olsun veya olmasın dini, ictimai ve iktisadi açılardan oldukça basit standartlarda yaşayan çok kalabalık bir Müslüman nüfusun bulunmasıdır. Esad Efendi, bunların dönemin uluslar arası siyasi gerçeklerini göremediklerini ve basit hesaplar peşinde koştuklarını düşündüğünden, Müslümanlar arasında siyasi birlik sağlanmadığı takdirde bu kalabalık insan gruplarını ve ayrıca birliğin dışında kalan siyasi yapıları büyük tehlikelerin beklediği kanaatindedir. Elbette onların yaşayacağı olumsuz bir gelişme bir şekilde onlarla alakası olan Müslüman idareleri de sıkıntıya sokacaktır.

Esad Efendi, İttihad-ı İslam'ın gerçekleşmesi için bilgilendirme ve bilinçlendirmeyi ilk adım olarak görmüştür. Bu amaçla bütün kabile ve aşiret mensuplarına halifeye itaat farzının, din kardeşliğinin ve devletin kanununun bütün insanlara saadet getirecek olan İslam kanunu olduğunun anlatılması gerektiğini düşünmüştür. Devletin siyaset stratejisinin İslam'a dayandığının açıklanması konusundaki hassasiyeti İslamcılık fikrinin gelişimi açısından dikkate değerdir. Esad Efendi, hac ibadetinin de Müslümanların birliği ve eşitliği çerçevesinden hareketle fikir birliğine çok büyük katkı sağlayacağı kanaatindedir. Bunun için hac yapılırken âlimlerin ve hatiplerin Osmanlı Devleti'nin, müminlerin imamının ve yeryüzünün halifesinin devleti olduğunu, ondan başka güçlü bir İslam devleti bulunmadığını, kanunlarının insanlığa ve özellikle Müslümanlara kurtuluş ve mutluluk getireceğini ve bütün Müslümanların meşru halife Sultan Abdülaziz'e itaatlerinin İslam'a göre vacip olduğunu anlatmalarını önermiştir. Ayrıca İstanbul'da iyi bir coğrafya cemiyeti kurulmasını, Müslümanların ictimai, iktisadi durumları, dilleri ve kültürleri üzerinde araştırmalar yapılmasını gerekli görmüş; âlimlerden ve hatiplerden bir ekip oluşturularak, onlarla ortak bir çalışma yapılmasını istemiştir. Devlet başkanına itaati, birliği ve medeniyetin gerekliliğini emreden ayet ve hadislerden seçilerek hazırlanan etkili nasihatler, risaleler ve vaazlar ile insanlara ulaşılması gerektiğini

söylemiştir. Hedef bölgelerdeki âlimlerinin ve sağduyulu öncü şahsiyetlerinin kalplerinin kazanılmasını öncelikli bulmuştur. Medeniyet ve itihad için eğitim ve öğretimin önemi üzerinde de durmuştur.

Bölünmenin, parçalanmanın ve yeni dünyaya ayak uyduramamanın getirdiği ve getireceği yıkımların farkında olan Esad Efendi, samimi duygularla ve sorumluluk bilinci içinde Müslümanları ve Osmanlı tebaasını birlik ve beraberliğe davet etmiştir. İslam dünyasının önemli bir bölümünün içinde bulunduğu kötü hayat şartlarından ve ezilmişlikten duyduğu şiddetli rahatsızlığının getirdiği refleksi belli tespitlerde bulunmuş, sorunun aşılması için dini-siyasi çözüm önerileri sunmuş ve öncelikle Müslümanların siyasi düşünce açısından bilinçlenmesi gerektiğini savunmuştur. Bununla birlikte, dini merkeze koymasına rağmen düşüncesine esas teşkil edebilecek ayet ve hadisleri yeteri kadar referans gösterdiğini söylemek güçtür. Ayrıca Müslüman toplumların ihya edilmesi için yaptığı önerilerde dini-siyasi propagandadan çok fazla beklenti içine girdiğini söyleyebiliriz. Müslümanların ekonomik ve askeri güce, her alanda yetişmiş nitelikli uzmanlara ve Esad Efendi'nin belirttiği gibi basiretli bireylere ihtiyacı vardı. Fakat bunlar bir çırpıda sağlanamazdı. Gerçi o da bunun farkında olmalıdır ve belki de İslam birliğinin, beklentilerinin gerçekleşmesi için ilk adım olacağını düşünmüştür. Her şeye rağmen birlik, beraberlik ve kalkınma için yaptığı çağrı dikkate değerdir. Belirtilmesi gereken bir diğer nokta, tarihten vermiş olduğu örneklerde çok hızlı çıkarımlarda bulunmuş olmasıdır. Tarihi veya sosyal hadiseler değerlendirilirken fazlaca veri toplanarak olaylar mümkün merteye eksiksiz ve doğru bir şekilde anlaşılmalıdır. Konu, siyasi, iktisadi, dini ve ictimai bütün yönleriyle titizlikle incelenmelidir. Esad Efendi, vermek istediği mesaja odaklanarak meselenin bu yönünü bir parça ihmal etmiş gibidir. Bu durumun getireceği sakınca ise, konu ile alakalı olan ve sonucu etkileyen faktörlerden bazıları dikkate alınmadığında çıkarılan hükümlerin yanıltıcı olabilmesidir.

İttihad-ı İslam risalesi, İslam birliğinin sadece teorik bir mütalaası değildir. Müslümanların büyük bir kesiminin Osmanlı Devleti bünyesinde bir araya gelmesinin zorunlu olduğunu iddia eden ve İslam birliğini bu çerçevede ele alan, medeniyet, kalkınma ve devlete itaat hedefleri için taslak sunan bir çalışmadır. Birlik ve beraberliğe yapılan vurgu XIX. yüzyılın sonlarına doğru İslam toplumunun genelinde görülen bazı ayrılıklarla ve siyasi karmaşalarla yakından ilgili olmalıdır. Bir bakıma şu veya bu şekilde bölünmenin ve hilafet merkezinden uzak kalmanın yıkım getireceğinin uyarısıdır. Esad Efendi bir-iki meseleden hareket ederek Müslümanların birbirlerinden, özellikle de devletten kopmamalarını istemiştir. Öte yandan bir şekilde devletle irtibatı zayıf olanların veya hiç olmayanların ancak Osmanlı Devleti'nin çatısı altında huzur bulabileceklerini savunmuştur. Ortaya konulan İslam birliği ideali sadece bir zihniyet, duygu ve ictimai birliği ifade etmemekte, Esad Efendi, birlik ve beraberliği doğrudan Osmanlı Devleti ile irtibatlandırmakta ve Müslümanların siyasi birliğinin ancak Osmanlı Devleti halife-padişahuna itaat sayesinde gerçekleşeceğini düşünmektedir. İttihad-ı İslam'ın zaruretini kavramaları için, Kur'an'ın bu husustaki emirlerine de dikkat çekerek, Müslümanlara geniş siyasi bir bakış açısı ile ve ısrarcı bir tarzda düşünmeleri çağrısında bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

- ABDÜRREŞİD İBRAHİM (h. 1331, m. 1912-1913). *Âlem-i İslâm*, C.II, Dâru'l-Hilafe: Kader Matbaası.
- AHMET CEVDET (2000). *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hülafa*, haz. Mahir İz, C.I, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, AKÇURA, Yusuf (2005). *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ankara: Lotus Yayınevi.
- ARMAOĞLU, Fahir (2013). *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1789-1914*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- ÂTİF PAŞA (h. 1326, m. 1908-1909). *Yemen Tarihi*, İstanbul: Şirket-i Tabiiyye.
- BALTACI, Cahid (2010). *İslâm Medeniyeti Tarihi*, M.Ü. İstanbul: İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- BARLAK, Yasemin (2013). *Dinî ve Siyasî Yönden Osmanlı Devleti İdaresinde Yemen (1872-1909)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- BARTHOLD, W., KÖPRÜLÜ, M. Fuad (t.y.) *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- BERKES, Niyazi (2010). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yayına haz. Ahmet Kuyuş, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- BİLGE, Mustafa L. (1995). "Fas" (Tarih: Osmanlı-Fas Münasebetleri), *DİA*, İstanbul, c. 12, ss. 190-192.
- BİRİŞİK, Abdülhamit (2007). "Rahmetullah El-Hindî", *DİA*, İstanbul, c. 34, ss. 419-421.
- BLUNT, Wilfrid Scawen (1882). *The Future of Islam*, London: Kegan Paul, Trench & Co.
- BURSALI MEHMET TAHİR (h. 1333, m. 1914-1915). *Osmanlı Müellifleri*, C.II, İstanbul: Matba'a-i Âmire.
- BUZPINAR, Ş. Tufan (2004). "Osmanlı Hilâfeti Hakkında Bazı Yeni Tespitler ve Mülâhazalar (1725-1909)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 10, ss. 1-38.
- _____ (2004). "Osmanlı Hilafeti Meselesi: Bir Literatür Değerlendirmesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 2, S. 1, ss. 113-131.
- CANATAN, Kadir (2005). *İslâm Sosyolojisi*, İstanbul: Beyan Yayınları.
- CEZAR, Mustafa, SERTOĞLU, Midhat (2011). *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C.IV-VI, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- CLEVELAND, William L. (2008). *Modern Ortadoğu Tarihi*, çev. Mehmet Harmanca, İstanbul: Agora Kitaplığı.
- ÇETİNSAYA, Gökhan (2011). "İslâmi Vatansızlıktan İslâm Siyasetine", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- DÂREKUTNÎ, el-Hafız Ali b. Ömer (h. 1431 - m. 2010). *Sünenü'd-Dârekutnî*, haz. Abdülğani Mestu, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye.
- DAVIES, Norman (1996). *Europe A History*, Oxford - New York: Oxford University Press.
- DURİ, A. Aziz (1991). *İlk Dönem İslam Tarihi -bir önsöz-*, çev. Hayrettin Yücesoy, İstanbul: Endülüs Yayınları.
- ELİADE, Mircea (2003). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, C.III, çev. Ali Berktaş, İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- ESAD EFENDİ (1873). *İttihad-ı İslam*, İstanbul.

- FAROQHÎ, Suraiya (2008), *Haçlar ve Sultanlar (1517-1683)*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- EL-FÂRÛKÎ, İsmâil Râci, EL-FÂRÛKÎ, Luis Lâmia (1999). *İslâm Kültür Atlası*, çev. Mustafa Okan Kibaroglu, Zerrin Kibaroglu, İstanbul: Yeni Şafak-İnkilâb Yayınları.
- FAYDA, Mustafa (1992). "Bedevi", *DİA*, İstanbul, c. 5, ss. 312-316.
- FİNDLEY, Carter Vaughn (2010). *Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity*, New Haven & London: Yale University Press.
- GÜMÜŞOĞLU, Hasan (2004). *Osmanlı'da Hilâfet ve Halifeliğin Kaldırılması*, İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- HAMİDULLAH, Muhammed (1993). *İslâm Peygamberi*, C.II, çev. Salih Tuğ, İstanbul: İrfan Yayıncılık ve Ticaret.
- HAREKÂT, İbrâhim (1995). "Fas" (Kültür ve Medeniyet), *DİA*, İstanbul, c. 12, ss. 196-199.
- HAYTA, Necdet, ÜNAL, Uğur (2013). *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri (XVII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa Kadar)*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- HEATER, Derek (2007). *Yurttaşlığın Kısa Tarihi*, çev. Meral Delikara Üst, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- HİTTİ, Philip K. (1995). *Siyâsi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, C.II, İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- HUNKE, Sigrid (1997). *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, çev. Servet Sezgin, İstanbul: Bedir Yayınevi.
- İBN HALDUN (2013). *Mukaddime 1-2*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İNALCIK, Halil (2006). *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- KARAL, Enver Ziya (2011). *Osmanlı Tarihi İslahat Fermanı Devri (1861-1876)*, C.VII, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KARLIĞA, Bekir (2004). *İslâm Düşüncesi'nin Batı Düşüncesine Etkileri*, İstanbul: Litera Yayıncılık.
- KARPAT, Kemal H. (2013). *İslâm'ın Siyasallaşması*, çev. Şiar Yalçın, İstanbul: Timaş Yayınları.
- KENANOĞLU, M. Macit (2012). *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, İstanbul: Klasik Yayınları.
- Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâlî*, haz. Hayrettin Karaman v.d. (2007). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- LANDAU, Jacob M. (1994). *The Politics of Pan-Islam Ideology and Organization*, Oxford: Clarendon Press.
- LEE, Stephen J. (2014). *Avrupa Tarihinden Kesitler 1789-1980*, çev. Savaş Aktur, Ankara: Dost Kitabevi.
- LEWİS, Bernard (2002). *The Arabs in History*, Oxford: Oxford University Press.
- LURAGHÎ, Raimondo (2000). *Sömürgecilik Tarihi*, çev. Halim İnal, İstanbul: e Yayınları.
- MARDİN, Şerif (2013). *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- MAVERDÎ, Ebi'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Basrî el-Bağdadî (t.y.). *el-Ahkamu's-Sultaniyye ve'l-Vilâyâtî'd-Diniyye*, thk. el-Kadi Nebil Abdurrahman Heyyavî, Beyrut: Şirketu Dâru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam.
- MCNEIL, William H. (2008). *Dünya Tarihi*, çev. Alâeddin Şenel, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- NAMIK KEMAL (h. 1289-m. 1872), "İttihad-ı İslâm", *İbret*, 11, h. 21 Rebiulahir 1289 (28.6.1872).
- NEVİNS, Allan, COMMAGER, Henry Steele (2013). *ABD Tarihi*, çev. Halil İnalçık, Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- ÖZCAN, Azmi (1996). "Fransa", *DİA*, İstanbul, c. 13, ss. 179-181.
- ÖZİPEK, Bekir Berat (2008). "Devlet", *Siyaset, Mümtaz'er Türköne* (ed.), Ankara: Lotus Yayınevi.
- QUATAERT, Donald (2005). *The Ottoman Empire 1700-1922*, Cambridge: Cambridge University Press.
- ROBERTS, J. M. (2010). *Avrupa Tarihi*, çev. Fethi Aytuna, İstanbul: İnkilâp Kitabevi.
- ROUX, Jean-Paul (2006). *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- SÂBÜNÎ, Muhammed Ali, (m. 1986-h. 1406). *Safvetü't-Tefasir*, Beyrut: Dâru'l-Kalem.
- SARIÇAM, İbrahim (2004). *H. Muhammed ve Eorensel Mesajı*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- SIRMA, İhsan Süreyya (2008). *Osmanlı Devleti'nin Yıkılışında Yemen İsyânları*, İstanbul: Beyan Yayınları.
- TÜRKÖNE, Mümtaz'er (2001). "İslâmcılık", *DİA*, c. 23, İstanbul, ss. 60-62.
- _____ (2011). *Siyâsi İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- OCHSENWALD, William (1984). *Religion, Society and the State in Arabia: The Hijaz Under Ottoman Control, 1840-1908*, Columbus: Ohio State University Press.
- ÖNKAL, Ahmet (1993). *Resûlüllahın İslâm'a Davet Metodu*, Konya: Esra Yayınları.
- ÖZCAN, Azmi (2001). "İttihad-ı İslâm", *DİA*, c. 23, İstanbul, ss. 470-475.
- ÖZDEMİR, Mehmet (1995). "Endülüs", *DİA*, c. 11, İstanbul, ss. 211-225.
- _____ (2005). "Moriskolar", *DİA*, c. 30, İstanbul, ss. 288-291.
- _____ (2006). "Müdeccenler" *DİA*, c. 31, İstanbul, ss. 465-467.
- RÂZÎ, Muhammed Fahrüddin b. Allame Ziyâüddin Ömer (h. 1425-1426, m. 2005). *Tefsîru'l-Fahri'r-Razî et-Tefsîru'l-Kebîr ve Mefâtihu'l-Ğayb*, Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- SARIÇAM, İbrahim, ERŞAHİN, Seyfettin (2006). *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- SUYÛTÎ, el-İmam el-Hafız Celaeddin Abdurrahman b. Ebi Bekr (h. 1431-m. 2010). *Tarihu'l-Hulefa*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (2011). *Osmanlı Tarihi*, C.I-IV, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- WATT, W. Montgomery (2007). *Islamic Political Thought*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- _____, YAVUZ, Hulûsi (2000). *İslâm Avrupa'da*, İstanbul: MÜİFV Yayınları.
- _____ (2001). *Peygamber ve Devlet Adamı Hz. Muhammed*, çev. Ünal Çağlar, İstanbul: Yöneliş.
- ZEYDAN, Corci (2013). *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, C.II, çev. Nejdî Gök, İstanbul: İletişim Yayınları.
- ZİYA PAŞA (2012). *Endülüs Tarihi*, sad. Yasemin Çiçek, İstanbul: Timaş Yayınları.